

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Кафедра політології

Бакалаврська робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «**Типи націоналізму в ідеології політичних партій країн ЄС**»

Виконав: студент 4-го року навчання

Спеціальності

052 Політологія

Собчук Олег Олексійович

Керівник Чабанна М.В.,

Кандидат політичних наук, доцент.

Рецензент доктор політичних наук, доцент,

професор кафедри «Міжнародні відносини,

суспільні комунікації та регіональні студії»

НаУКМА, Гнатюк М.М.

Бакалаврська робота захищена

З оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« » _____ 20__ р.

Київ – 2020 р.

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретичні засади ідеології націоналізму в програмах політичних партій країн ЄС	7
1.1. Вивчення теми у науковій літературі.....	7
1.2. Методологія і терміносистема дослідження.....	14
1.3. Значення ідеології націоналізму для політичної та безпекової архітектури сучасної Європи.....	23
Розділ 2. Історичні витoki націоналістичної ідеології у Західній та Східній Європі	30
2.1. Зародження націоналістичної ідеології у Старому Світі (XIX ст.)	30
2.2. Значення націоналістичних ідеологій для формування правих диктатур в Європі (перша половина XX ст.)	36
2.3. Типи націоналізму у політичній палітрі Євросоюзу	45
Розділ 3. Сучасний стан право-радикальних політичних рухів у країнах ЄС	52
3.1. Націоналізм у політичному житті Західної Європи	52
3.2. Ідеї націоналізму у програмах політичних партій країн Центральної та Східної Європи	60
3.3. Значення націоналізму для політико-ідеологічного ландшафту сучасної України	72
Висновки.....	77
Література.....	84
Додатки.....	89

ВСТУП

Актуальність теми. Наразі націоналізм як ідеологія й система політико-світоглядних принципів займає усе більш центральне місце в дискурсі політичного процесу держав європейського континенту. Це викликане актуалізацією ряду проблем, зокрема таких як нелегальна імміграція, ріст сепаратистських настроїв, загострення міжетнічних відносин у цілому. У свою чергу їх невирішеність негативно позначається на стані національної ідентичності у деяких державах, що обумовлює підвищення ступеня впливу політичних сил, що відстоюють принципи націоналізму.

Європа була місцем зародження національних держав і сучасного націоналізму у XVIII ст., як і передбачалося, мала б стати їхнім цвинтарем наприкінці XX століття. Якщо ми візьмемо 1792 рік, коли війна та національність були вперше чітко поєднані та обопільно підсилювали себе на полі бою у Валмі – як символ народження нації, то ми могли б узяти рік 1992-й як символ її передбачуваної смерті, або, принаймні, вирішальний момент у очікуваному виході поза її межі. Вибраний Жаком Делором як термін завершення амбітної програми Закону про Єдину Європу, «1992» став означати ліквідацію національних кордонів в рамках Європи; вільне пересування людей, а також товарів та капіталів; появу європейського громадянства; і – із підписанням у 1991 р. Маастрихтської Угоди – перспективу спільної валюти, оборони та зовнішньої політики. Так само як Європа свого часу тримала першість у винайденні (і поширенні) державності та націоналізму, то саме тепер вона могла б керувати переходом через них; і рік «1992» слугував гучним символом цього передбачуваного переходу [7, с.108].

Націоналізм був як причиною, так і наслідком великих реорганізацій політичного простору, які обрамлювали XX століття у Центральній та Східній Європі. Проте форми націоналізму, які походили з націоналізації політичного простору, відмінні від тих, які допомогли її породити – а також менш знайомі.

Націоналістичні рухи, які передували та (у поєднанні з рядом інших чинників) призвели до перекреслення політичних кордонів, інтенсивно досліджувалися. На противагу формам націоналізму, які (знову ж таки у поєднанні з рядом інших факторів) утворилися в результаті цього перекреслення політичних кордонів, надавали набагато менше уваги.

У ХХІ столітті націоналізм набирає силу, перетворившись в одну з характерних рис європейського суспільства. Сучасний націоналізм неоднорідний, а його різновиди обумовлені різними причинами. Новий націоналізм викликаний до життя тим, що значне число європейців не змогло пристосуватися до умов постіндустріального етапу й глобалізації. У той же час суттєво зменшалися можливості держави підтримувати добробут населення на досить високому рівні. Тому особливістю нового націоналізму в Європі стало прагнення захистити громадян і існуюча держава-нація від негативних процесів сучасності.

Наше дослідницьке питання полягає в тому, які типи націоналізму мають місце в ідеології політичних партій країн Європи

Мета дослідження – з'ясувати, яку роль націоналізм відіграє в ідеологіях політичних партій країн ЄС.

Об'єкт дослідження – ідеологія націоналізму. **Предмет дослідження** – розвиток націоналістичних ідей у програмах політичних партій сучасної Європи.

Завдання дослідження:

- розглянути особливості вивчення теми у науковій літературі;
- виявити методологію і терміносистему дослідження;
- проаналізувати значення ідеології націоналізму для політичної та безпекової архітектури сучасної Європи;
- вивчити зародження націоналістичної ідеології у Старому Світі (XIX ст.);

- оцінити значення націоналістичних ідеологій для формування правих диктатур в Європі (перша половина XX ст.);
- з'ясувати місце націоналізму в політичному житті Західної Європи;
- дослідити ідеї націоналізму у програмах політичних партій країн Центральної та Східної Європи;
- виявити значення націоналізму для політико-ідеологічного ландшафту сучасної України.

Дані і методи. У роботі було використано низку загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, зокрема аналіз, синтез, пошуково-бібліографічний метод, а також методи систематизації й узагальнення. Крім того, був задіяний системний метод для розгляду ідеології націоналізму як фактору впливу на політичне й партійне життя Європи. Прогностичний метод використовувався для оцінки перспектив націоналістичної ідеології для еволюції партійних ідеологій політичних сил обраних держав різних регіонів Європи.

Теоретична значимість роботи обумовлена тим, що дане дослідження може послужити теоретичною основою для подальшого вивчення цієї проблеми, а також до підходів її розгляду. Також розробка теми даного дослідження сприяє розширенню наукових уявлень про вплив ідеології націоналізму на сучасний світоустрій.

Практична значимість даного дослідження полягає у тому, що матеріали роботи можуть бути використані при підготовці й читанні лекцій з деяких дисциплін, пов'язаних із міжнародними відносинами. Крім того, отримані результати й висновки можуть бути використані політичними діячами, політичними консультантами, пропагандистами в їхній професійній діяльності, пов'язаної із забезпеченням інформаційної безпеки.

Структура роботи. Робота складається зі: вступу, трьох розділів, як мають у своєму складі підрозділи, висновків, списку використаної літератури (50 позицій), а також додатків.

РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади ідеології націоналізму в програмах політичних партій країн ЄС

1.1. Вивчення теми у науковій літературі

Слово «нація» походить від латинського терміну рід, плем'я. Із самого початку виникнення цей термін мав дещо зневажливий зміст. Римляни називали «націями» чужинців, що жили на віддалених землях Римської імперії, були об'єднані кровними зв'язками, але не мали таких прав, як громадяни Риму. Згодом це поняття стали ототожнювати з місцем народження, коли статус громадян Римської імперії отримали всі її вільні жителі.

Це значення терміну «нація», як групи чужинців, об'єднаних спільним географічним місцем походження чи споріднених кровно, залишалося незмінним протягом століть. Характерно, що з моменту виникнення даний термін мав подвійний зміст. З одного боку, він виступав як інструмент відчуження однієї спільноти від іншої, а з іншого – був виявом солідарності для тих, хто до нації не належав.

Середньовіччя успадкувало і саме слово, і окремі нюанси його значення. В історичних хроніках воно вживалося для означення віддалених, малознаних народів, культура яких вважалася чужою й відсталою. Вже після хрестових походів, коли знання про довколишній світ та про інші народи стало об'ємнішим, із цього терміну поступово зникли відтінки зневаги.

Досить поширеним слово «нація» у середні віки було в університетах серед студентів, які гуртувалися за принципом спільності географічного походження та мови. В Паризькому університеті уже в 1220 році існували «нація Франції», «нація Німеччини», «нація Пікардії», «нація Нормандії», які

охоплювали не лише французів, але й іспанців та італійців, «пікардійська» включала голландців, «німецька» – англійців [21, с. 130]¹.

Приблизно в кінці XIII ст. виникло ще одне значення поняття нації: цим терміном об'єднувалися представники того чи іншого спрямування на церковних соборах, – причому до нації входили представники не лише церковних, а й світських кіл певної країни. У такому розумінні термін набував вагомішого значення, оскільки формував відчуття належності до престижної групи й підвищував статус.

Згодом, у ході розкладу старого династичного порядку в Європі, розвитку національних мов, що замінили латину, слово «нація» перейшло в національні мови політичних та релігійних еліт, – і вже дедалі більше почало ототожнюватися з народом, тобто населенням країни і державою загалом.

В останній чверті XVIII ст. термін «нація» у французькій мові фактично став еквівалентом слова «народ».

Одним із перших визначень поняття «нація» у новітню епоху (власне, в епоху націоналізму), яке стало класичним і згадується майже у всіх працях із проблем нації й націоналізму, вважається тлумачення Ернеста Ренана (1823-1892). «Нація, – наголошує Е. Ренан, – це кінцевий результат довготривалої роботи, жертвності й відданості. [...] Спільна слава в минулому; прагнення разом ще раз здійснити велике в сучасному - ось головна умова для того, щоб бути нацією. [...] Нація - це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, і готовністю до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією:

¹ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти. Існування нації... - це щоденний плебісцит...» [28, с. 50]².

До класичних інтерпретацій нації можна віднести й розробки німецького мислителя, соціолога Макса Вебера (1864-1920), який цікавився проблемою нації як у теоретичному, так і в політично-практичному аспектах. Нація у розумінні Вебера – поняття, яке, з одного боку, належить до сфери культури, а з іншого – до сфери політики. «Нація, – писав Вебер, – це спільнота почуттів, яка знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі і яка, природно, прагне створити її». Також до класичних формулювань можна віднести розробки К. Каутського(1854-1938), О. Багера (1882-1938) та К. Реннера (1870-1950). Якщо узагальнити їхні погляди на націю, то побачимо, що вони створили «понятійний простір», у межах якого інші дослідники нації перебувають і досі. Нація в їхньому розумінні була передусім культурною, соціально-економічною й мовною спільнотою, до яких додавалися спільність традицій та єдина територія.

У подальшому спроби формального визначення нації здебільшого не виходили за межі згаданих «класичних інтерпретацій». Вони, звісно, доповнювались, у їх тлумаченні з'являлися нові нюанси, – однак у будь-яких нововведеннях містилися елементи тих визначень і знахідок, які датувалися кінцем ХІХ – початком ХХ ст.

До сучасних наукових версій можна віднести розробки таких дослідників нації та націоналізму, як американський історик Бенедикт

² Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.И. Игрицкий. Москва : Наука, 2007. 176 с.

Андерсен, професор Лондонської школи економіки Ентоні Сміт, професор соціології Нью-Йоркського університету Краг Келгон і т. д. [6, с. 201]³

Бенедикт Андерсен говорив, що нація - це уявлена політична спільнота, бо представники навіть найменшої нації не всі знайомі між собою особисто, проте в уяві кожного живе образ їхньої спільності. Характерно, що уявними він називав не тільки націю, але й такі поняття, як клас, каста та клан, котрі відрізняються між собою не тим, що одні є нібито справжніми, а інші - штучними, - а лише різняться способами уявлення.

Соціологічна версія визначення нації, запропонована Ентоні Смітом, виглядає так: «Нація – це велика, вертикально інтегрована, територіально мобільна група зі спільними громадянськими правами і почуттям колективності, а також з однією чи кількома спільними характеристиками, що відрізняють її членів від членів подібних груп, які можуть бути їх союзниками чи противниками». Згодом Е. Сміт конкретизував визначення «спільних характеристик» тими поняттями, яких він спочатку уникав. Це і власна назва нації, й історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, спільна масова громадянська культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів нації [6, с. 202]⁴.

Професор Краг Келгон пропонує своє розуміння нації через набір характерних рис, які вважаються необхідними умовами її фактичної наявності. До цього набору можна віднести такі поняття:

1. Кордони (географічні та етнічно-культурні).

³ Бройи Дж. Подходи к исследованию национализма. *Нации и национализм*. Москва, 2002. С. 201–236.

⁴ Бройи Дж. Подходи к исследованию национализма. *Нации и национализм*. Москва, 2002. С. 201–236.

2. Ідея неподільності, єдності нації.
3. Суверенність, яка зазвичай ототожнюється з наявністю самостійної держави.
4. Ідея про те, що влада є легітимною лише тоді, коли вона підтримується народом та служить інтересам нації.
5. Ідея ототожнення народу з нацією.
6. Безпосереднє ототожнення кожного індивіда з нацією. Особистість як частина нації є рівною з іншими членами нації.
7. Культура (мова, спільні духовні цінності, вірування, звичаї).
8. Уявлення про націю в часі, в минулому й майбутньому.
9. Спільні біологічні та спадкові риси.
10. Особливе ставлення до певної історичної, інколи навіть «священної», території [42]⁵.

Можна було би продовжувати перелік різноманітних визначень нації, та вони здебільшого повторюються. Зі всіх існуючих хочу навести тут таку ненормативну дефініцію, що використовується нами як націоналістичною політичною силою: «Нація - це кровнодуховна спільнота мертвих, живих і ненароджених». Дане визначення складається із двох частин. Перша - це чисто науковий термін, що використовується навіть в одному з найавторитетніших англійських словників-тлумачників (вебстерівському) як певне визначення слова «нація»: тут і духовна спільнота, і кровні зв'язки тощо. Друга частина – це слова великого Тараса Шевченка, який у поетичній формі дав цілком конкретне визначення цього поняття як геніальний митець. Але це об'єднання гармонізує і дає чіткість та простоту в самому визначенні такого поняття, як «нація»: спільні біологічні та спадкові риси, - що стосуються «крові»; спільні культурні цінності (територія, мова, звичаї, віра), - сфера «духовного»; і,

⁵ Шестоперова В. Правий вектор. Єврорадикали. *Європейська правда*. URL: http://www.euointegration.com.ua/artic1es/2014/07/1/7023803/view_prin

врешті, тисячолітнє існування в часі самої нації, а також її представників у минулому, сучасному та майбутньому.

Національна меншина – це не просто «група», за фактом етнічної демографії. Це динамічна політична позиція, або, точніше, набір пов'язаних, але все ж взаємосуперечних позицій, а не статична етнодемографічна умова. Для цієї політичної позиції характерні три елементи:

1) публічна заява про членство в етнокультурній нації, відмінній від численно чи політично домінантній етнокультурній нації;

2) вимоги до держави про визнання цієї відмінної етнокультурної національності;

3) відстоювання, на основі цієї етнокультурної національності, певних колективних культурних чи політичних прав [7, с. 89]⁶.

Засноване на національності відстоювання колективних культурних чи політичних прав, хоча і подібне за формою, широко змінюється у своєму конкретному змісті. Воно змінюється, наприклад, в діапазоні від несміливих вимог адміністрування чи освіти на мові меншини до максималістських далекосяжних вимог територіальної чи політичної автономії, які завершуються повною незалежністю. Інші аспекти позицій національних меншин так само дуже відмінні.

Як вважає Р.Брюбейкер, національну меншину, націоналізаційну державу та зовнішню національну вітчизну – кожен з них слід сприймати не як дану, аналітично бездоганну сутність, а радше як поле різних та суперечливих позицій, арену боротьби між цими змагальними позиціями. Потрійний зв'язок між цими трьома елементами є, відповідно, взаєминами між обопільними полями; і взаємини між цими трьома полями дуже тісно

⁶ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

переплетені із взаєминами, притаманними цим полям та є їх складовими. Підхід до національного питання, прийнятий тут, є послідовно та радикально обопільним [7, с. 98]⁷.

Центральним аспектом трикутного обопільного вузла є взаємний міжпольовий контроль: суб'єкти кожного з цих полів тісно та безперервно контролюють взаємини та дії в інших двох полях. Цей процес тривалого взаємного контролю не слід сприймати у пасивному сенсі, як просту реєстрацію та переписування подій в іншому полі. Натомість, контроль включає вибірккову увагу, тлумачення та представлення. Часто тлумачення інших полів оспорується; воно стає об'єктом репрезентативної боротьби між суб'єктами у даному полі.

Французькою мовою слово «націоналізм» уперше вжив абат Огюстен Баруель у 1798 р. – майже в тому самому значенні, що й німецький відповідник. Французькі історики кінця XIX – початку XX ст. терміном «націоналізм» уже називали національний рух, і сама поява на історичній арені організації під назвою *Action Française* надала нового значення цьому слову. В розумінні одного з відомих поборників інтегрального націоналізму М. Барре націоналізм був засобом об'єднання нації, її інтеграції, – і, відповідно, цей термін уживався для означення ступеня такої єдності [35, с.20]⁸.

В англійській мові слово «націоналізм» з'явилося у першій половині XIX ст. і спершу було теологічним терміном, який використовували

⁷ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

⁸ Сич О. М. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика : монографія / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019. 543 с.

священики для означення певної доктрини, згідно з якою певні нації є об'єктом божественного вибору.

У другій половині XIX ст. цей термін набув поширення в інших європейських країнах, зокрема слов'янських. Здебільшого у мовах тих народів, які прагнули національного відродження чи націотворення, слово «націоналізм» мало позитивний характер і ототожнювалося з боротьбою за національні права.

1.2. Методологія і терміносистема дослідження

Здійснення аналізу типів націоналізму в ідеологіях політичних партій країн Європи неможливе без використання дослідниками відповідного методологічного інструментарію. Вивчення проблематики даного дослідження спирається на широку методологію, яка складається із сукупності загальнонаукових та спеціальних методів, що формують методологічний інструментарій вивчення вказаної сфери. У сукупності зазначені методи дозволяють повною мірою забезпечити вирішення дослідницьких завдань.

Оскільки проведене дослідження наукових праць щодо розвитку націоналістичних положень в ідеологіях політичних партій країн Європи виявило, що наявні роботи лише частково розкривають проблему, необхідним вбачається застосування ряду методологічних підходів, які б сприяли більш комплексному вивченню даного питання.

Як відомо, методологія наукового знання пройшла тривалий період становлення та розвитку і наразі характеризується наявністю значної кількості методологічних шкіл і напрямків. У розвинених країнах збільшення уваги до проблем політичної системи спричиняє формування соціальної історії й політології. При цьому, як стверджують вітчизняні дослідники, вивчення розвитку ідей націоналізму в політичних партійних ідеологіях актуальне для науковців з огляду на те, що узагальнення подібного досвіду дозволяє

підготувати практичні рекомендації для майбутніх науковців і практиків та уникнути негативного досвіду попередників.

З огляду на викладене актуальним є використання такого комплексного методологічного підходу як міждисциплінарний, що дозволяє здійснити вирішення поставлених наукових завдань за умови дотримання базових принципів наукового пізнання.

Для досягнення мети та реалізації поставлених завдань роботи було використано методи дослідження, які відповідають науковому пошуку, а саме:

– аналітичний, що застосований у студіюванні понятійно-категорійного апарату відносно розвитку націоналістичних партійних структур Європи, узагальнення наукової літератури.

Складовою аналітичного методу може вважатися метод історіографічного аналізу й синтезу, який передбачає вивчення наукового доробку дослідників із компаративним аналізом здобутих результатів і виявленням комплексності аналізу теми, яка вивчається. Історіографічний аналіз сприяє персоніфікації доробку кожного вченого і рівня його внеску у вивчення європейського і світового контексту програмних положень політичних партій націоналістичного спрямування. Крім того, історіографічний аналіз і синтез сприяє комплексному вивченню джерельної бази дослідження. Що стосується синтезу, то він як метод з'єднання окремих частин та рис досліджуваних предметів в єдине ціле був застосований при написанні висновків до розділів та загального висновку до даного дослідження.

Важливим також є системний метод як різновид власне аналізу. Системний метод, що передбачає інтеграцію у собі кількох напрямків системного підходу щодо аналізу розвитку певних наукових явищ, дасть можливість здійснювати комплексний і всебічний аналіз такої складної й динамічної системи як ідеологічні положення певних політичних партій;

– дискурсивний – у висвітленні досвіду основних напрямів розвитку типів націоналізму у програмах політичних партій країн Європи. При цьому застосування конкретно-історичного методу дає можливість точно встановити, який саме науковець і у який період розпочав вивчення даної проблеми, хто продовжив її вивчення і які нові результати зрештою були отримані;

– контекстуальний – для розкриття сутності правового поля, в межах якого доводиться працювати міжнародним фахівцям із вивчення програм партій націоналістичного спрямування;

– компаративний метод – при зіставленні та порівнянні типів націоналізму у програмах політичних партій країн Європи. До цього порівняння слід додати синхронний метод, що допомагає здійснити аналіз праць дослідників, створених у межах одного історіографічного періоду, але з протилежних позицій з точки зору методології;

– інтегративний – для використання різних галузей гуманітарного знання стосовно вирішення завдань, поставлених у дослідженні, а саме для визначення чинників впливу на формування програм політичних партій європейських країн;

– типологічний та описовий методи аналізу різновидів націоналізму в програмах політичних партій країн Європи. Зокрема, метод типологізації застосовувався з метою дослідницького розчленування компонентів особливостей вивчення програм політичних партій країн Європи із подальшим об'єднанням виділених у ході аналізу елементів у наукову картину інформації. Узагальнення, яке здійснюється в ході використання методу типологізації, дає змогу виявити логіку складання програм політичних партій країн Європи, а також роль ідеології націоналізму в цих програмах;

– узагальнення – для підведення проміжних і заключних підсумків дослідження, формулювання висновків;

– комплексний підхід, який дозволив підпорядкувати усі елементи змісту та форми праці провідній меті й завданням дослідження.

Комплексний підхід також передбачає задіяння діалектичного методу пізнання, який широко використовується як у політологічній, так і в інших гуманітарних, суспільствознавчих науках для осмислення природи тих чи інших явищ у минулому й сучасності.

Переходячи до принципів дослідження, варто вказати на такі з них:

– об'єктивності й історизму – для виявлення різних передумов, основних етапів і галузевих особливостей становлення ідеології націоналізму в програмах політичних партій країн Європи. Принцип історизму є по суті синтетичним стосовно решти. Він забезпечує можливість визначити стан дослідження процесів минулого у тісному й безпосередньому зв'язку із ситуацією, яка мала місце у різні періоди накопичення наукових знань з цієї тематики;

– системності – орієнтує дослідника, з одного боку на урахування багатофакторності розвитку правих ідеологій політичних партій країн Європи, а з другого – на комплексне осмислення знань про минуле, сучасне й майбутнє (елемент прогнозування);

– структурного аналізу – закономірно впливає із системності. Цей принцип, зокрема, передбачає, що саме системність об'єктивного світу із загальністю і множинністю відносин, зв'язків предметів та явищ науки, їх складністю, органічністю і суперечливим характером відносин забезпечує всебічність пізнання досліджуваного явища;

– об'єктивності – передбачає забезпечення неупередженості у ході аналізу наукових праць із проблематики дослідження. Цей принцип в науці, зокрема, полягає в отриманні об'єктивно істинних знань про процеси розвитку інформаційних технологій. Зазначене передбачає, по-перше, відбір наукових розвідок, які справді відображають тему, що досліджується, а, по-друге, розгляд вказаних робіт, виходячи із того, яким є їхній внесок у науку

відповідно до актуальності, новизни й об'єктивності проведеного їх авторами дослідницького пошуку;

– всебічності – вимагає від дослідника критичного аналізу всієї сукупності джерел і літератури з обраної теми, а також урахування численних впливів на розвиток націоналістичних положень у програмах політичних партій країн Європи та інших держав світу;

– наступності (спадкоємності) – передбачає наявність і підтримання тісного зв'язку нових знань про досліджувану проблематику з науковими надбаннями попередників та уникнення суб'єктивізму в оцінці подій минулого й сучасності розвитку типів націоналізму.

Крім зазначених загальних і спеціальних засобів, дослідники означеного наукового питання мають дотримуватися таких принципів:

- дотримання хронологічної послідовності;
- визнання закономірності перебігу подій;
- аналіз явищ і подій;
- використання обмеженої кількості джерел і літератури певної культурно-ідеологічної схеми.

Переходячи про визначення терміносистеми дослідження, слід вказати, що як ідеологія націоналізм є відносно сучасним, бо вийшов на політичну арену тільки наприкінці XVIII ст. На відміну від терміну «нація», слово «націоналізм» порівняно молоде. Вперше воно згадується у XV ст. у Лейпцігському університеті, заснованому 1409 року, де існували чотири «нації» як певні корпоративні утворення для захисту своїх інтересів, котрі кожні півроку висували своїх претендентів на посаду ректора. Але у XVII ст. це слово було вилучене з інтелектуального обігу. Його вживання серед освіченої публіки взагалі заборонялося. Наприкінці XVIII ст. в Німеччині термін «nationalismus» означав-національний дух, національне піднесення, захоплення власною культурою.

Сам термін уживають у кількох значеннях. Він може означати:

- 1) увесь процес формування та утвердження нації або національних держав;
- 2) усвідомлення належності до нації разом із почуваннями та прагненням щодо її безпеки і процвітання;
- 3) мову й символізм нації та їхню роль і значення;
- 4) ідеологію, зокрема й культурну доктрину нації та волю нації, а також пропонувані способи здійснення прагнень до волі;
- 5) соціальний і політичний рух задля досягнення цілей нації та утвердження її волі [21, с. 30]⁹.

За словами одного з фундаторів масштабних наукових досліджень націоналізму Ганса Кона, націоналізм – це «форма свідомості, що охоплює переважну більшість представників певного народу і має тенденцію охопити собою весь народ»; національна держава для нього – це «ідеальна форма політичної організації», а нація – «джерело творчої культурної енергії та економічного добробуту» [13, с. 47]¹⁰.

Аналіз націоналізму в такому розумінні здійснюється Г. Коном у чотирьох аспектах: 1) походження націоналізму; 2) його історична зумовленість; 3) його найхарактерніші соціально-культурні риси; 4) спрямування та характер розвитку. Корені самої ідеї націоналізму, вважав учений, сягають найдавніших часів: вона з'явилася ще у давніх євреїв та греків і була згодом відновлена за часів Відродження і Реформації. Зрозуміло, що йдеться про націоналізм як почуття окремішності, за схемою: «ми - вони». «Ці

⁹ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

¹⁰ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.

почуття, – зазначає Г. Кон, – не створюють націоналізму; вони відповідають певним фактам: території, мові, спільному походженню, - усе це можна знайти в націоналізмі. [...] Можна сказати, що певне почуття національного існує і перед народженням модерного націоналізму - почуття, сила якого і варіанти прояву змінювалися час від часу... Проте воно було здебільшого несвідомим і неоформленим». Сама ера націоналізму прийшла значно пізніше, в епоху формування новітніх націй, в епоху, яку відкрила Французька революція.

Соціологи, які разом з істориками були серед перших інтерпретаторів націоналізму, розглядали його як «суспільний рух» (Луїс Вірте), як «політичний рух» (Ентоні Сміт), – але це сприймається як дещо однобічне трактування, саме ж поняття націоналізму значно ширше.

Роман Шпорлюк розглядає його як багатофункціональний феномен, що не обмежується лише сферою політики чи ідеології: у його системі поняття «ідеологія» і «рух» мають широке значення. «Націоналізм, – вважає Р.Шпорлюк, – був багатоаспектним історичним явищем, він не обмежувався рамками культурницької програми чи руху або суто політичними питаннями. Він також не зводився лише до програми економічного розвитку, незалежно від того, де він з'являвся – чи то у політично незалежних державах, чи серед тих народів, які ще не досягли політичної незалежності. Націоналізм мав справу зі всіма згаданими проблемами. Його прихильники одночасно змагалися за політичну незалежність, збереження й розвиток окремої культурної ідентичності їхніх народів і за економічний розвиток нації. По суті, націоналізм був програмою і рухом за створення нових типів спільнот – націй» [35, с. 74]¹¹.

¹¹ Сич О. М. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика : монографія / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019. 543 с.

Американський історик Байд Шейфер, враховуючи багатоаспектність націоналізму, запропонував десять суттєвих ознак, одночасна присутність яких засвідчує факт існування націоналізму:

1. Наявність певної території, не обов'язково чітко окресленої (розміри також не мають суттєвого значення), яку певний народ вважає своєю, історично успадкованою, до якої цей народ ставиться з любов'ю й цілісність якої він готовий захищати.

2. Наявність народу, який називає себе нацією зі спільною культурою (реально існуючою чи бажаною) та спільними для всієї нації засобами спілкування (комунікації). Спільна культура включає в себе мову (як, наприклад, у Франції) чи кілька зрозумілих усім мов (Швейцарія), спільні літературу, символи, звичаї, традиційний життєвий устрій і побут. Коли особистість усвідомлює свою належність до певної культури, відчуває бажання підтримувати її – вона належить до певної нації.

3. Наявність деяких панівних суспільних (наприклад, мусульманська чи християнська церква) та економічних (капіталістичних чи комуністичних) інститутів, що є виявом спільних суспільних чи економічних інтересів. Конфлікт таких інститутів та інтересів усередині нації призводить до громадянської війни.

4. Наявність незалежної чи суверенної держави (тип її не має значення), або ж, за невеликим винятком – прагнення мати цю державу (поляки після поділів Польщі, євреї до утворення Ізраїлю).

5. Колективне уявлення про спільну історію й досить часто - про спільне етнічне походження. Іноді, як у випадку з євреями й арабами, воно ґрунтується на уявленні про релігійну чи кровну спорідненість. Усвідомлення спільної історичної спадщини дає людям почуття відмінності від інших народів, почуття ідентичності.

6. Пріоритет позитивного ставлення до представників власної нації (іншими словами, це система емоційних зв'язків між представниками однієї

нації, почуття солідарності). Цей принцип діє на найзагальнішому, здебільшого абстрактному рівні. Американець може не любити свого сусіда-американця і дружити з французом, але на загальному рівні він ставиться до «американців узагалі» краще, аніж до «французів узагалі». Це почуття міцніє у часі воєн і стає усвідомленішим, коли людина опиняється за межами батьківщини.

7. Колективне, спільне почуття гордості за досягнення в минулому й сучасному (частіше у військовій та економічній, аніж у культурній чи соціальній сферах), або спільне переживання з приводу національних утрат і трагедій, особливо воєнних. Спільна трагедія в минулому може бути не менш сильним об'єднуючим емоційним чинником, аніж «національна гордість». Зокрема, для чехів і поляків переживання втрати державності як національну трагедію було надзвичайно потужним інтегруючим чинником. Почуття гордості за досягнення може спричинити виникнення доктрини месіанізму певного народу. Згадаймо ідею «богообраності» жидів у сіонізмі, ідею цивілізаторської місії в англійців та американців, ідею німецького та російського месіанізму тощо.

8. Наявність колективного почуття ворожості до інших (не до всіх) народів (націй) – особливо тоді, коли ці нації вважаються такими, що загрожують безпеці власного народу в сучасному чи майбутньому.

9. Почуття відданості спільноті (нації, батьківщині), яка уособлює чи символізує територію, народ, культуру, суспільні інститути, інтереси - тобто все те, що люди вважають своєю спільною спадщиною. Це почуття може бути й неусвідомленим. Для націоналіста нація - це щось більше, загальніше, аніж механічна сума її складових частин; це значною мірою - містичний символ, істота, організм.

10. Почуття спільної надії на те, що нація і, відповідно, кожна особистість, яка належить до неї, матимуть щасливе і безпечне майбутнє. Для великих націй це здебільшого означає «славне» майбутнє, пов'язане з

експансією, яка може бути не тільки територіальною, а й економічною. Для невеликих чи нових націй перспективи майбутнього пов'язуються передусім зі сподіваннями на виживання та безпеку [34, с. 18-20]¹².

«Ці ознаки, - зауважує Шейфер, - не обов'язково мають бути наявними одночасно і не обов'язково ви-являються з однаковою інтенсивністю. Розмаїття їхніх комбінацій досить високе. Проте, коли ми говоримо про факт існування націоналізму, більшість із цих ознак мають бути відчутні, і коли усі вони збігаються у часі й просторі, - відповідний націоналізм буде сильним».

Спостереження Б. Шейфера можна вважати досить вдалим стосовно того, що націоналізм - це, перш за все, форма суспільної свідомості, яка проявляється в індивідуальній свідомості, як вияв «почуття належності, або приналежності» людини як колективної істоти до своєї колективної спільноти [34, с. 22]¹³.

1.3. Значення ідеології націоналізму для політичної та безпекової архітектури сучасної Європи

Націоналізм можна тлумачити як форму коригувальної політичної дії. Він ґрунтується на нібито недосконалій чи «патологічній» умові і пропонує виправити її. Міркування, які оточують і частково складають націоналістичну політичну дію – і відповідні настрої, які намагаються мобілізувати та спровокувати націоналістичну політичну позицію – можна сприймати як набір

¹² сенченко М. І. Ера націоналізму. Дійові особи: Націоналісти. Бюрократи. Олігархи. Київ : Ліра-К, 2018. 123 с.

¹³ сенченко М. І. Ера націоналізму. Дійові особи: Націоналісти. Бюрократи. Олігархи. Київ : Ліра-К, 2018. 123 с.

варіацій одного центрального невдоволення: що ідентичність та інтереси якоїсь нації не відповідно висловлені чи реалізовані у політичних інститутах, політиці чи діях.

Ці недосконалі умови постають у двох базових формах: нації може не вистачати адекватного політичного утворення, або політичному утворенню може не вистачати адекватної національної бази. На цій основі можна вирізнити два відповідних типи націоналізму: націоналізм пошуку політичного утворення чи підвищення статусу політичного утворення, що намагається встановити чи поліпшити автономне національне політичне утворення; націоналізм, заснований на політичному утворенні, формуванні нації (чи підтримці нації), який намагається націоналізувати існуюче політичне утворення

Національні меншини, націоналізаційні держави та зовнішні національні вітчизни в Європі пов'язані разом у єдиний, взаємозалежний вузол відносин. Проекти націоналізації чи національної інтеграції нових національних держав, наприклад, «існують» та здійснюються не в ізоляції, а у полі взаємин, яке залучає як національну меншість, так і зовнішню національну вітчизну. У цьому полі відносин, меншина та еліта зовнішньої вітчизни постійно прослідковують дії нової національної держави та є особливо чутливими до будь-яких знаків чи проектів «націоналізації» чи «національної інтеграції». Коли вони сприймають такі знаки, вони намагаються побудувати та підкріпити сприйняття націоналізаційної держави як жорстокої та несправедливої. Вони готові діяти для такого сприйняття [7, с. 75]¹⁴.

¹⁴ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

У свою чергу, меншина може мобілізуватися проти ймовірних проектів націоналізації і може вимагати автономії чи навіть погрожувати сепаратизмом. Вітчизна, стверджуючи право на прослідковування та захист інтересів своїх етнічних співвітчизників за кордоном, може надати матеріальну чи моральну підтримку цих ініціатив і подавати протести до цієї націоналізаційної держави чи у міжнародні організації проти запланованих проектів націоналізації. Ця протестна діяльність відгукнеться націоналізаційній країні, хоча і не обов'язково відмовить її від проектів націоналізації, і навіть може привести до їхньої інтенсифікації. Меншість може бути звинувачена у нелояльності, а вітчизна – у незаконному втручанні у внутрішні справи націоналізаційної держави [7, с. 86]¹⁵.

Національні держави та зовнішні національні вітчизни висувують суперечливі юридичні претензії щодо однієї й тієї самої групи людей. Це люди, що «належать» або їх можна представити такими, обом державам – до національної держави за громадянством та до «вітчизни» за позірною етнокультурною національністю. Національні держави, апелюючи до норм територіальної цілісності та суверенітету, заявляють, що статус та добробут її громадян, якої вони б не були етнокультурної національності, є виключно внутрішньою справою, над якою законну юрисдикцію має лише вона. Зовнішня національна вітчизна, відкидаючи такий погляд, заявляє, що її право та відповідальність стосовно «власної» (транскордонної) нації не залежить від кордонів територій та громадянства, тобто вона має право, навіть відповідальність контролювати, підтримувати і за потребою захищати інтереси «своїх» етнічних співвітчизників, навіть якщо вони живуть в інших державах і мають інше громадянство. Між цими двома суперечливими

¹⁵ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

позиціями знаходяться у хиткому положенні самі національні меншини, оскільки мають спільне громадянство, проте не (етнокультурну) національність з національною державою, та спільну національність, проте не громадянство з зовнішньою національною вітчизною.

Однак, попри їхню прямо протилежну орієнтацію, вітчизняний та національний націоналізми мають одну ключову спільну рису: вони обидва орієнтовані на «націю», відмінну від населення держави. У національних державах ця нація є меншою за населення; для зовнішніх вітчизн вона є більшою, розширюючись за межі населення і за межі території держави, щоб включити громадян та мешканців інших країн. Як національний, так і вітчизняний націоналізми також виявляють, проте по-різному, глибокі напруження, притаманні національній державі як моделі політичної організації, напруження між «уявним порядком» чи «уявною спільнотою» «нації» та територіально обмеженою організаційною реальністю держави.

Націоналізм у державах Європи насамперед виступає з позицій антиглобалізму. «Скрізь виникають тісніші зв'язки між економіками й суспільствами нашої планети, а складне плетиво міжнародних організацій і правил зв'язує у справді міжнародну спільноту колись осібні держави і нації... Людство повсюди прив'язане до шестерні автоматизованих технологій і обплетене павутинням масових комунікацій. Одне слово, наш світ став одним місцем», – так описує сучасність один із провідних дослідників націоналізму Ентоні Сміт [13, с. 120]¹⁶.

Водночас він розкриває й інший бік сучасності: «Ми є свідками відродження етнічного націоналізму, релігійного фундаменталізму і групових антагонізмів... В епоху глобалізації та переходу нас заскочила круговерть

¹⁶ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.

конфліктів на ґрунті політичних ідентичностей та етнічного поділу» [13, с. 121]¹⁷.

Таким чином, сучасність характеризується двома суперечливими тенденціями: до світової інтеграції та до національно-етнічного відособлення народів.

Ернст Ульріх фон Вайцсеккер, німецький професор і політик, знаходить витoki сучасної глобалізації у подорожах європейських мореплавців минулих століть. Основою встановлення і посилення міжнародних зв'язків були економічні відносини, політична й колоніальна експансія та розвиток комунікаційних технологій [13, с. 121]¹⁸.

Процес глобалізації також виявив безпосередній вплив на всі політичні інститути суспільства, і насамперед на державу. У сучасній світовій політиці держава, з одного боку, здійснює функціонування різних національних і міжнародних організацій за допомогою своєї участі в необхідних угодах і договорах. З іншого боку, воно делегує важливі повноваження наднаціональним органам, втрачаючи елементи свого суверенітету в процесі підписання таких договорів. Як наслідок, звужується «внутрішня» компетенція суверенних держав і розширюється «міжнародна». Однак другий процес на транснаціональному рівні відбувається поза рамками демократичних процедур, використовуваних на національному рівні.

Таким чином, глобалізація – це процес формування єдиної всесвітньої соціокультурної системи: світового ринку, всесвітньої політики, культурної

¹⁷ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.

¹⁸ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.

стандартизації, розвиток наддержавних структур і міжнародних об'єднань (ЄС, СОТ, НАТО, СЕП). Важливо відзначити, що, говорячи про глобалізацію, ми говоримо не про сформоване глобальне суспільство як даність, а лише про тенденцію до формування такого суспільства. Ця тенденція за своєю природою є водночас об'єктивною і суб'єктивною.

Об'єктивний бік глобалізації полягає в тому, що сучасний розвиток комунікаційних систем, економіки, політики і культури дійсно дозволяє та іноді вимагає подолання кордонів національних держав (Інтернет, транснаціональні корпорації, розвиток міжнародного розподілу праці і політичної взаємодії, культурна експансія й обмін). Ряд певних світових проблем (екологічна криза, тероризм) не може бути вирішений на рівні окремих національних держав і вимагає широкої міжнародної взаємодії.

Суб'єктивний бік глобалізації полягає в тому, що ця світова тенденція активно використовується і підсилюється різними зацікавленими суб'єктами світової економіки й політики у власних інтересах. Згаданий вище фон Вайцсеккер зазначав, що про глобалізацію говорять позитивно ті, хто має вплив на неї та здобуває із глобалізації певні вигоди. Ті ж, для кого глобалізація обертається зубожінням і закабаленням, такого ентузіазму не виявляють.

Націоналісти вважають, що глобалізація спричиняє до розмивання національного інформаційно-культурного простору. Нині національна держава практично не здатна створити й підтримувати замкнений інформаційний простір у межах своїх кордонів. Це не тільки призвело б до міжнародної ізоляції країни, але й технічна можливість цього вельми сумнівна. З одного боку, поживлення інформаційного обміну на міжнародному рівні сприяє збагаченню національної культури найвищими здобутками світової культури. Однак розмитість інформаційного простору створює і небезпеку ворожих інтервенцій.

РОЗДІЛ 2. Історичні витоки націоналістичної ідеології у Західній та Східній Європі

2.1. Зародження націоналістичної ідеології у Старому Світі (XIX ст.)

Якщо говорити в загальному, то можна з упевненістю констатувати про інтелектуальні, культурні чи навіть політичні передвісники, що передували виходу націоналізму на арену масової політики в XVI-XVII ст. Проте коли йдеться про «епоху націоналізму», про період, коли він змінив обличчя світу й людського суспільства, то стає очевидно, що цей період розпочався Французькою революцією. Саме з кінця XVIII – протягом XIX ст. націоналізм стає всесвітньо-історичним явищем. З 1815 року і до середини XIX ст. він запанував в умах освічених класів Німеччини, Італії та інших центральноєвропейських народів. Революції 1848 р. стали політичним дебютом націоналізму, за висловом Люкса Нем'єра – це були «революції інтелектуалів». Можливо, ця обставина була однією з причин тимчасової поразки націоналізму в 1848 р. - він не спромігся дістати масову підтримку. Греція та Бельгія, що здобули незалежність перша у 1829-1832 роках, а друга в 1831 році, були радше винятками [6, с. 234]¹⁹.

Проте поза Європою націоналізм пережив свій перший тріумф. У Латинській та Центральній Америці боротьба за незалежність завершилась утворенням цілої низки суверенних чи, принаймні, окремих держав: Парагвай - 1811, Гватемала - 1813, Аргентина - 1816, Чилі - 1819, Колумбія - 1819, Мексика - 1820, Перу - 1821, Бразилія - 1822, Болівія - 1825, Уругвай -1828, Венесуела - 1830, Панама - 1903. Безперечно, що суверенітет багатьох із цих країн був номінальним, формування нації у них тільки розпочиналося,

¹⁹ Бройи Дж. Підходи к исследованию национализма. *Нацизм и национализм*. Москва, 2002. С. 201–236.

націоналізм тут був ідеологією креольських еліт, а не масовим рухом. Але головним у даному випадку є факт утворення нових політичних одиниць, побудованих на принципі, який у майбутньому стали називати «національним самовизначенням».

У другій половині XIX ст. розпочинається поступовий реванш націоналізму за поразку 1848 року. Очевидно, найважливішими віхами цього періоду стало об'єднання Німеччини (1867, 1879) та Італії (1861, 1870). Формування націй у цих країнах теж було справою майбутнього. Вислів: «Ми створили Італію - маємо створити італійців» був не просто ефектним гаслом, – він віддзеркалював складну соціальну ситуацію всередині новоутворених держав (із проблемою «творення нації» як політичної спільноти зіткнулись майже всі країни, які здобули незалежність).

У 1867 р. здобула незалежність у внутрішніх справах, формально залишившись у складі Габсбургської імперії, Угорщина. В Європі набирали силу «національні відродження» чехів, словенців, українців, румунів, сербів, болгар, чорногорців, фінів, норвежців тощо. До Першої світової війни незалежність здобули Румунія (1878), Болгарія (1908), Чорногорія (1878), Сербія (1878), Албанія (1912), Норвегія (1905), Люксембург (1867) та Ісландія (1908, 1944) [6, с. 235]²⁰.

Національний принцип отримав визнання у внутрішній та зовнішній політиці провідних держав світу. Уряди відстоювали «національні інтереси», піклувалися про національну економіку, освіту, безпеку. Навіть у царській Росії, яка була європейським форпостом у боротьбі проти націоналістичної революції, в державній ідеології з 1830-х років запроваджувався принцип:

²⁰ Бройи Дж. Підходи к исследованию национализма. *Нацизм и национализм*. Москва, 2002. С. 201–236.

«Самодержавство, православ'я, народність» - принцип ототожнення нації з державою.

Європейський регіон можна визначити як велику строкату полосу Центральної та Східної Європи та Євразії, яка (разом з частинами Близького Сходу та Північної Африки) займалась у ХІХ ст. імперіями Габсбургів, Османів та Романових. Їхня слабо об'єднана, багатонаціональна, багаторелігійна та багатомовна область пролягала на схід та південь від зони більш компактних, консолідованих та об'єднаних держав Північної та Західної Європи. З поширенням категорії «нація»; на схід в середині ХІХ ст. як яскравого «принципу бачення та поділу» суспільного світу, якщо використовувати фразу П'єра Бурдьє (Pierre Bourdieu), ці імперські області дедалі» більше усвідомлювали, набували досвід та були критиковані як конкретно мультинаціональні, а не просто поліетнічні, полірелігійні та полімовні, і «принцип національності» – тобто концепція держави як такої для певної нації – стала головним; важелем у переформуванні та реорганізації політичного, простору [7, с. 14]²¹.

Це почалось з поступового розпаду османського правління на Балканах у ХІХ ст., однак переважно це виявилось у концентрованому пориві створення держав внаслідок Першої світової війни – землі великих мультинаціональних імперій були реорганізовані за явними національними лініями. Така велика реорганізація, коли бути точним, не набула довершення: Радянський Союз віродився переважно в рамках територій Романових як чітко мультинаціональна держава; Югославія та Чехословаччина, хоча і засновані як національні держави, тобто як держави для умовно триєдиних «південних слов'ян» та двоєдиної чехословацької нації відповідно, з часом дедалі більше

²¹ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

приходили до розуміння та досвіду як мульти- та двонаціональної, відповідно. Однак сьогодні, з розпадом Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини, останні в регіоні відкрито мультинаціональні держави зникли. І повсюди політична влада перебудована за умовно національними лініями.

Поки що націоналізм залишається центральним у політиці як у рамках новоутворених національних держав, так і між ними, так само, як він був центральним між новоствореними (або збільшеними) національними державами, які виникли після Першої світової війни. Замість того, щоби вирішувати національне питання регіону, остання національна перебудова політичного простору, подібно до її аналогу початку ХХ ст., лише переформулювала національне питання у новій формі.

За одним із визначень, нація є територіально обмеженою та самоуправною спільнотою, всебічно сформованою, справді затвердженою її територіальними та політичними рамками. Статус нації, в цьому розумінні є як концептуально, так і випадково залежним від політичної території. Не кожен територіальний політичний устрій є нацією; але статус нації, принаймні у його повній реалізації, вимагає форми та рамок територіального устрою. Статус нації – принаймні повністю реалізований – є новою властивістю певного територіального устрою [7, с. 53]²².

Це розуміння статусу нації включає історичний досвід західноєвропейських держав-націй, що виникли у захисних територіальних та інституційних рамках великих, проте культурно відносно однорідних територіальних держав. Проте воно не у повній мірі охопило історичний досвід Центральної та Східної Європи. Там політичні одиниці були або набагато меншими, ніж культурні одиниці – як у щільно заселеному пасмі

²² Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

маленьких незалежних держав, князівств, міст-держав та вільних міст вздовж трансальпійського середньовічного торговельного шляху від Середземного моря до Рейну, – або набагато більшими, ніж культурні одиниці, як у великих багатонаціональних імперіях Османів, Габсбургів та Романових. В контексті принципової невідповідності політичної влади та культурної спільності з'явилися різні концепції статусу нації. У цьому альтернативному контексті, нація є незалежною від політичної території – як концептуально, так і випадково. Нація є етнокультурною спільнотою, типово мовною спільнотою. Вона може охоплювати декілька політичних одиниць (як у випадку Німеччини чи Італії до об'єднання), або може знаходитися в рамках набагато більшої політичної структури (як у випадку «неісторичних» етнолінгвістичних націй – наприклад словаків та словенців – в рамках Австро-Угорщини) [49, р. 217]²³.

Розрив між територіально-політичною та етнокультурною моделями статусу нації не є нездоланим. За умов стандартизуючого, гомогенізуючого впливу сучасної держави, що мобілізує громадян та впливає на них, територіальні держави можуть сформувати зі свого населення відносно однорідні культурні спільноти. І з дуже відмінних початкових позицій, етнокультурні нації, або ті, що мешкають у кількох державах, або ті, що проживають в рамках більшої держави, можуть набути статусу державності, чи, принаймні, територіальну політичну автономію в рамках більшої держави, отримавши таким чином територіальні та інституційні рамки.

Однак у регіонах з надзвичайно перемішаними етнокультурними спільнотами, де політичні кордони не можна створити так, аби вони збіглися з етнокультурними, не так легко примирити територіально-політичну та етнокультурну моделі статусу нації. Дуже подрібнені етнокультурні нації, а

²³ Robert Kann. *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy*, vol. I. New York: Columbia University Press, 1950.

також ті, що перекриваються з іншими етнокультурними націями у заплутано перемішаній області «подрібнених зон», не можуть бути «територизованими», не можуть легко отримати свої власні територіальні держави. І інститути територіального устрою, що включають значні та самосвідомі національні меншини, не можуть в епоху націоналізму бути легко «націоналізованими», тобто стати національно однорідними. Як в Австро-Угорській та в Російській імперіях, де етнічно перемішане населення, що в кінці дев'ятнадцятого століття дедалі більше противилося асиміляції, запобігало повному зближенню територіально-політичної та етнокультурної моделей статусу нації. Протиріччя між цими моделями та відповідними пропозиціями національної автономії є очевидним в історії національного питання обох імперій.

2.2. Значення націоналістичних ідеологій для формування правих диктатур в Європі (перша половина ХХ ст.)

Перша світова війна стала своєрідним підсумком попереднього етапу генези націоналізму. З карти Європи зникли династичні імперії-Австро-Угорська, Російська та Оттоманська, але з'явилися нові держави – Чехословаччина, Угорщина, Польща, Фінляндія, Югославія, Ірландія, Естонія, Латвія, Литва. В Африці незалежність здобув Єгипет.

Нові країни, що постали при занепаді та поділі імперій Османів, Габсбургів та Романових, всі були створені як національні держави, узаконені їхньою вимогою бути державою певної нації та для неї. Навіть більше – всі були не тільки національними державами, а й націоналізаційними державами. Політика та процеси націоналізації у цих державах різнилися формою та інтенсивністю, але вони зазвичай включали наступні елементи:

1) існування (точніше – усвідомлене, чи сприйняте, чи «надумане» існування) «центральної нації» чи національності, визначеної в етнокультурному сенсі, різко відмінної від громадянського населення чи постійних резидентів держави в цілому;

2) ідея, що центральна нація за законом «володіє» політичним утворенням, що це політичне утворення існує як політичне утворення цієї центральної нації і для неї;

3) ідея, що центральна нація не процвітає, що її певні інтереси не адекватно «реалізовані» чи «висловлені» попри правомірне «володіння» державою;

4) ідея, що для підтримки мови, розквіту культури, демографічних переваг, економічного добробуту чи політичної гегемонії центральної нації необхідні певні заходи у різних областях політики та економіки;

5) концепція виправдання цих дій як виправних та компенсаційних, необхідних для збалансування та виправлення попередньої дискримінації

проти цієї нації, до того вона отримала «свою власну» державу для охорони та підтримки її інтересів;

б) мобілізація на основі цих ідей у ряді галузей – законодавстві, виборчих кампаніях, пресі, асоціаціях, університетах, на вулицях – втілена у спробі сформуванню політики та дії державних або недержавних організацій;

7) прийняття організаціями формальної та неформальної політики та практики, натхненних вище викладеними ідеями [7, с. 117]²⁴.

У міжвоєнній Європі однією з найнебезпечніших помилкових ліній була та, згідно якої внутрішні націоналізми етнічно неоднорідних національних держав ворогували з транскордонними націоналізмами сусідніх «вітчизняних» держав; орієнтуючись на співвітчизників, які живуть як меншини у національних державах. Зіткнення між націоналізаційним націоналізмом міжвоєнної Польщі та вітчизняними націоналізмами Німеччини та Радянського Союзу, між націоналізаційним націоналізмом Чехословаччини та вітчизняними націоналізмами Німеччини та Угорщини, між націоналізаційним націоналізмом Румунії та вітчизняними націоналізмами Угорщини та Болгарії – якщо згадати лише декілька прикладів – породили як хронічні напруження, так і гострі кризи, які були пов'язані з передумовами та спалахом Другої світової війни.

В якості прикладу однієї з правих диктатур в Європі у міжвоєнний період сучасні дослідники, зокрема Р.Брюбейкер, називають Польщу. Польська держава, воскресла внаслідок Першої світової війни, радикально відрізнялася від Польської Речі Посполитої, яка зникла з карт Європи в кінці вісімнадцятого століття після того, як її тричі розділили між Пруссією, Австрією та Росією. Стара Річ Посполита ніколи не була національною чи

²⁴ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

націоналізаційною державою. Це було вільно інтегроване політичне утворення, чия значна етнолінгвістична неоднорідність не сприймалась як проблема. «Нація» в старій Речі Посполитій визначалась соціальним та політичним статусом (членство у правлячій шляхті або дрібнопомісному дворянстві), а не за мовою чи національністю; ідейно вони розташовувались над групами без привілейованого статусу (над усім польськомовним та іншомовним селянством) на тій самій території, а не над іншими керованими націями [7, с. 138]²⁵.

Однак упродовж поділу, що тривав століття з чвертю, польську національність перевизначили на етнолінгвістичних засадах [48]²⁶. Це перевизначення мало два аспекти, які можна визначити як «соціальне поглиблення» та «національне звуження» відповідно. З одного боку, згасання пов'язаного зі статусом значення «дворянської нації» відобразило демократизацію чи популяризацію «соціального поглиблення» концепції нації по всій Європі, яке розпочалося у кінці XVIII століття і продовжувалося все XIX століття; повсюдно «нація» була переосмислена як «популістська» ідіома, яка виразно включала всі соціальні класи чи шари суспільства. З іншого боку, зростання важливості мови як діакритичного матеріалу для будівництва нації відобразило досвід тривалої бездержавності, яка запобігала розвитку орієнтованого на державу, обрамленого державою, «цивільного» чи «територіального» розуміння статусу нації. Етно-національне самосприйняття було підтримане самою історією національного руху в Польщі XIX століття,

²⁵ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

²⁶ Peter Brock. Polish Nationalism, in Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer, eds., Nationalism in Eastern Europe. Seattle: University of Washington Press, 1994.

що представила цей рух як часті страждання польської етнічної нації у героїчній боротьбі за незалежність, і військові дії 1918-1921 років, які супроводжували утворення нової держави і поставили поляків проти німців в Познані та Верхній Сілезії, поляків проти українців у Східній Галичині та поляків проти Червоної Армії у східних прикордонних теренах.

У перші повоєнні роки в Польщі існувало два взаємосуперечливих погляди на долю східних прикордонних земель. Один, пов'язаний із Пілсудським та лівими, схилився до федеративної Польщі, яка могла б об'єднати великі східні терени колишньої Речі Посполитої, надання новонародженим національностям широкої автономії та підтримки розвитку їхніх національних особливостей – все як буфер проти Росії, знесиленої на той час, але здатної, за цим поглядом, відродитись та скласти головну майбутню загрозу Польщі. Другий погляд, пов'язаний з Дмовські та правими національними демократами, схилився до більш компактної держави (проте все ще простертої далеко за межі етнографічної польської території), чий східні заселені слов'янами терени (хоча менші, ніж передбачені Пілсудським) були б включені до складу унітарної польської держави та очікувалось би, що слов'янське населення цих теренів асимілюється [34, с.75]²⁷.

І превалював, власне, останній, націоналізаційний підхід до східних прикордонних теренів. Федеративна схема Пілсудського зійшла нанівець, оскільки Литва настояла на повній незалежності і спромоглася її відстояти, а білорусько-українські прикордонні терени були поділені внаслідок польсько-радянської війни 1920 р., і їхні західні частини повністю увійшли до складу польської держави. Східна Галичина, яку польські війська окупували у 1918-1919 рр., знищивши Західноукраїнську Народну Республіку, що була

²⁷ Сенченко М. І. Ера націоналізму. Дійові особи: Націоналісти. Бюрократи. Олігархи. Київ : Ліра-К, 2018. 123 с.

проголошена у листопаді 1918 р. і мала власну армію, також увійшла унітарним чином до складу Польщі, попри автономію, яку польське законодавство обіцяло для отримання схвалення союзниками польських вимог щодо суверенності над цими землями.

Замість того, щоб підтримати асиміляцію і навіть закріпити лояльність східнослов'янських прикордонних теренів, польська недалекоглядна націоналізаційна політика та практика у міжвоєнний період привела до протилежного ефекту, створивши на кінець цього періоду те, чого не існувало на початку: консолідовану, сильно антипольську білоруську та (навіть більшою мірою) українську національну свідомість. Це трапилося через деспотичні спроби націоналізувати землю, школи та церкви у регіоні та через жорсткі репресії проти білоруських та українських націоналістичних та соціал-революційних рухів [7, с. 140]²⁸.

Втрату лояльності населення прикордонних теренів не можна віднести виключно на рахунок націоналізаційної політики та практики Польщі. Більш важливим, імовірно, була жорстка репресивна відповідь влади на сильні соціал-революційний та радикальний націоналістичний рухи, що розвинулись на прикордонних теренах; тому що репресії торкалися не тільки екстремістів, хто відкрито підтримував чи провадив терор проти польських посадовців, але відбивався також і на поміркованих націоналістах та аполітичних міщанах. Але націоналізаційна політика та практика держави були вирішальними у створенні та загостренні незадоволення, що створило родючу ниву для ворожості [7, с. 143]²⁹.

²⁸ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

²⁹ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

Крім того, важливо вказати, що напередодні й після Другої світової війни націоналізм поширився у країнах «третього світу» і став однією з основних причин розпаду світової колоніальної системи. У 1932 році здобули незалежність Ірак та Саудівська Аравія, а згодом Ліван (1943), Сирія (1944).

У післявоєнній Європі, незважаючи на інтеграційні процеси, націоналізм не зникає з політичної арени. Регіоналізм у Франції, Англії та Іспанії, поширення націоналістичних настроїв у зв'язку з напливом дешевої робочої сили та емігрантів зі Східної Європи, Азії та Північної Африки, вибух крайнього націоналізму в Югославії та на Кавказі, проблеми національних меншин у країнах Балтії – все це свідчить про те, що прогнози щодо кінця епохи націоналізму є передчасними. Отже, «епоха націоналізму» триває.

Проте не можна не помітити очевидних зрушень протилежного характеру, процесів, які дістали назву «глобалізація»: формування й панування транснаціональних корпорацій та економічних структур, координація економічної політики в рамках Європейського співтовариства, космополітизація масової культури, формування наднаціональних військово-політичних структур, спроби узгодження екологічної політики тощо. Проте навряд чи глобалізація є свідченням того, що людське співтовариство переходить в іншу епоху, яка має заступити «епоху націоналізму». Можна припустити, що з часом людство знайде нові рецепти організації суспільства, в яких національний принцип трансформується у нову якість.

Націоналізм, дискредитований «тридцятилітньою війною» у першій половині ХХ ст., здавалося, був розчинений у Західній Європі наступними тридцятьма роками заможності – «les trentes glorieuses» (славна тридцятка), як їх називають у Франції. Понад те, організація політичного простору за

національними лініями, як здавалось, дедалі гірше відповідала суспільним, економічним та культурними реаліям [45]³⁰.

Національна держава здавалася одночасно занадто малою і занадто великою: занадто малою для того, аби слугувати ефективною одиницею для координування дедалі більш інтернаціоналізованого світу, і занадто великою та віддаленою для того, аби бути переконливою та легітимною одиницею ідентифікації. Глобальна фінансова інтеграція, щільні світові мережі торгівлі та міграції, глобальна інфраструктура комунікацій, що приводить до зародження глобальної масової культури, і глобальний розмах транснаціональних корпорацій, транскордонна юрисдикція центрів транснаціональних організацій, і характерна транснаціональна природа тероризму, наркоторгівлі, ядерних озброєнь, і екологічних проблем – усе це підсилювало впевненість у тому, що світ рухається за межі національних держав. Але позаяк сили, означені у цих процесах, будуть працювати у будь-якому місці, від самого початку вважалось, що пост-національна Європа показує усьому світу «образ його власного майбутнього».

Проте майбутнє, що його Європа нещодавно показала світу, як не прикро, виявилось подібним до минулого. Перша половина 1990-х років стала не очікуваним затуханням, а навпаки – бурхливим відновленням та відродженням національної держави та національної ідеї в Європі. «1992» було жорстко перервано роком 1991-м, коли в Європі спалахнула війна, Не лише «єврофорія» розбилася вщент об непередбачуваний опір Маастрихтській Угоді, – об валютну кризу 1992-1993 рр., і ганебну невдачу розробити спільну європейську відповідь на югославську кризу. Не лише імміграція запалила

³⁰ David Beetham. «The Future of the Nation-State», in Gregor McLennan et al., eds., *The Idea of the Modern State*. Milton Keynes, UK and Philadelphia: Open University Press, 1984.

суттєве відродження націонал істинної риторики у більшості європейських країн. Не лише об'єднання Німеччини в серці континенту – об'єднання, засноване на концепції наддержавної Національності – породило побоювання щодо відродження германського націоналізму. Найважливіше те, що приваблива перебудова держав за національними лініями у Центральній та Східній Європі та у Євразії показала, що замість руху за межі національної держави. історія – принаймні європейська – рушила назад до національної держави. «Коротке двадцяте століття» [34, с. 50], як здавалося, завершується так само, як і починалось, причому Європа входила не у пост-національну, а у постбагатонаціональну еру через великомасштабну націоналізацію колись багатонаціонального політичного простору.

З іншого боку, слід розглянути випадок радянського та пострадянського націоналізмів. Бачити їх як боротьбу націй, реальних солідарних груп, що якимось чином вижили попри спроби СРСР їх знищити, – переконувати, що нації та націоналізм розквітли сьогодні попри нещадно антинаціональну політику радянського режиму – не зовсім коректно. Статус нації та націоналізм розквітли сьогодні великою мірою завдяки політиці цього режиму. Така політика була антинационалістичною, але аж ніяк не антинаціональною. Замість того, щоб безжалісно подавляти статус нації, радянський режим всебічно інституював його. Зрозуміло, режим репресував націоналізм; проте у той же час він пішов далі за будь-яку країну до того в інституюванні територіального статусу нації та етнічної національності як фундаментальних суспільних категорій. Діючи в такий спосіб, він необачно створив політичну сферу, активно сприйняту націоналізмом [7, с. 33]³¹.

³¹ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

Режим ішов двома шляхами. З одного боку, він розділив радянську державу на більш як 50 національних територій, кожна з них була чітко визначена як вітчизна для певної етнонаціональної групи. Національні території найвищого рівня – ті, що сьогодні є незалежними державами – були визначені як квазі-національні держави з власною територією, назвою, конституцією, законодавством, адміністративним штатом, інститутами культури та науки тощо.

З іншого боку, режим поділив громадянське населення на декілька вичерпних та взаємовиключних етнічних національностей, назагал понад сто. Кодифікована в такий спосіб етнічна національність виступала не лише як статистична категорія, фундаментальна одиниця соціального обліку, а й також, і найбільш виразно, обов'язково приписуваним статусом. Він визначався державою при народженні людини на основі походження. Він реєструвався в особистих ідентифікаційних документах. Він записувався майже в усіх бюрократичних анкетах та офіційних справах. І його використовували для контролю за допуском до вищої освіти, бажаної роботи, що обмежувало можливості певних національностей, особливо євреїв, і підтримуючи інших через політику сприяння так званим «титульним» національностям у «їхніх власних» республіках.

У СРСР задовго до М.Горбачова територіальний статус нації та етнічна національність були всебічно інституційованими соціальною та культурною формами. Ці форми у жодному разі не були беззмістовними. На цими формами глузували радянологи, оскільки режим послідовно та ефективно репресував всі знаки відкритого політичного націоналізму, і інколи навіть культурного націоналізму. В той же час репресії націоналізму йшли пліч-о-пліч із встановленням та консолідацією статусу нації та національності як фундаментальних когнітивних та суспільних форм. За часи гласності ці вже всебічно інституційовані форми легко політизувалися. Вони породили

елементарні форми політичного розуміння, політичної риторики, політичних інтересів та політичної ідентичності [10, с. 227]³².

Загалом двічі у минулому столітті Центральна та Східна Європа зазнавали масивної та концентрованої реконфігурації політичного простору за національним принципом. На першій фазі цієї реконфігурації (яка насправді почалася ще у дев'ятнадцятому столітті) розпад великих «традиційних» імперій на багатонаціональних землях – тривалий занепад Османської імперії і раптову руйнацію у Першій світовій війні імперій Габсбургів та Романових – залишив по собі широке пасмо нових держав з півночі до півдня у Східно-Центральній Європі, яке простягнулося від Балтійського узбережжя до Балканського півострова. На другій фазі розпад Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини і поява близько двадцяти нових держав замість них привело до набагато глибшої націоналізації політичного простору, поширившись від Центральної та Східної Європи через всю ширину Євразії.

Подібно до настанов націоналізму, які йшли після Першої світової війни, нещодавня реконфігурація політичного простору за явно національними лініями значною мірою не спромоглася «вирішити» національне питання регіону, яке довгий час було невіддатливим. І хоча націоналістичні напруження не були вирішені, вони були реструктуризовані.

2.3. Типи націоналізму у політичній палітрі Євросоюзу

Класифікація націоналізму, або його основні типології, про які йтиметься далі, має особливо велике значення для розуміння цього явища.

Новітній націоналізм, що виник наприкінці XVIII ст., пройшов декілька етапів, які можна класифікувати як історичні типи націоналізму. Спочатку це

³² Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX - початок XX ст.): Монографія. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.

був гуманістичний націоналізм (націоналістичні доктрини епохи Просвітництва - Г. Дж. Болінброк, Й. Г. Гердер); далі з'явився яacobінський націоналізм, який можна назвати революційним типом (непримиренний, фанатичний), що не зупинявся перед застосуванням сили для досягнення своєї мети. Новим типом став традиційний націоналізм європейської аристократії (як реакція на революцію 1789 р.), який орієнтувався не на революційні методи, а на традицію (представники – Ф. фон Шлегель, Л.-Г. Амбруаз) [13, с. 125]³³.

Наступник традиційного-ліберальний націоналізм, представники якого (Д. Бентам в Англії, Дж. Мадзіні в Італії, Ф. Пзо у Франції) вважали, що кожна нація має право на власну незалежну державу, яка, з їхнього погляду, є вищою цінністю, проте її влада має узгоджуватись із правами та свободами особистості. Цікаво, що мислителі й діячі цієї епохи, визнаючи необхідною умовою прогресу всього людства вільний розвиток націй, водночас акцентували увагу на винятковій ролі та особливих властивостях власних націй. Зокрема Д. Бентам вважав роль Англії у світі надзвичайною, а англійську мову вищою за інші, гідною ролі світової мови, якою мають спілкуватися різні нації (до речі, вона такою і стала). Дж. Мадзіні відводив Італії особливе місце у змаганні людства за краще майбутнє.

Згодом настала епоха інтегрального націоналізму. Цей тип націоналізму відкидав основні гуманістичні принципи, проповідував принципи повного підкорення інтересів особистості інтересам держави. Він успадкував від традиційного (консервативного) націоналізму повагу до історичних національних традицій, але не переймався питаннями про співвідношення добробуту усього людства та окремої нації. Власна нація для інтегрального

³³ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.

націоналіста - найвища цінність. Інтегральний націоналізм з'явився наприкінці XIX – на початку XX ст., в період наростання капіталістичних суперечностей.

Інша, найвідоміша і найвпливовіша історична типологія націоналізмів запропонована американським ученим Гансом Коном. Варто зазначити, що його типологія поділена не лише в часовому, а й у географічному, просторовому вимірі. Ганс Кон ділить націоналізми на «західний», або раціональний, і «східний», або містичний та культурницький. «Націоналізм Заходу, - наголошував Г. Кон, - виник як спроба побудувати державу на основі існуючої політичної реальності, як змагання за сучасне без надто сентиментальних спогадів про минуле» [21, с. 109]³⁴. «Східний» тип виник у Центральній і Східній Європі та в Азії, у відсталих аграрних суспільствах, як реакція на експансію раціоналістичної культури Заходу.

Здійснюючи порівняльний аналіз «західного» та «східного» націоналізмів, Г. Кон підкреслює ту обставину, що другий тип виник під безпосереднім або опосередкованим впливом першого. «Східний» націоналізм, з одного боку, запозичує певні доктринальні основи із Заходу, а з іншого - протистоїть «західному» націоналізмові.

Свої типології розробили багато вчених, істориків, соціологів, що працювали над вивченням такого явища, як націоналізм. У подальших викладах ми розглянемо їх детальніше. Але з 1945 року починається фаза «сучасного націоналізму». Її основна риса – це перетворення націоналізму на всесвітній феномен. З'являється «новий» націоналізм у Африці, на Близькому Сході, – і навіть на Заході він стає головною перешкодою на шляху інтеграційних процесів у Європі.

³⁴ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

Р.Брюбейкер вважає, що форми націоналізму взаємопов'язані та взаємодіють між собою, з'єднані разом у єдину споріднену серію. Це можна характеризувати у першому наближенні як тріаду, що поєднує національні меншини, нові націоналізаційні країни, де вони живуть, та зовнішню національну «вітчизну», до якої вони належать, чи можна вважати, що належать, за етнокультурною спорідненістю, попри легальне громадянство.

Тріадна серія включає три виразні та взаємно антагоністичні форми націоналізму. Перша – «націоналізаційний», що є, власне, націоналізмом титульних націй, націоналізм нових незалежних (або нових переформованих) держав.

Прямим викликом таким видам націоналізму є транскордонний націоналізм, який називається «зовнішньою національною вітчизною» [7 с. 16]³⁵. Вітчизняний націоналізм проголошує право, держав – а насправді їхній обов'язок – пильнувати за умовами життя, сприяти добробуту, підтримувати діяльність та інституції, проголошувати права та захищати інтереси «їхньої» етнонаціональної рідні в інших країнах. Такі заяви назагал роблять, коли розуміють, що певна етнонаціональна рідня опинилася під загрозою з боку політичних дій титульної нації та практики держави, в якій вони проживають. Отже, «вітчизняний» націоналізм постає як пряма опозиція націоналізму титульної нації і у динамічній взаємодії з ним.

На противагу характерним заявам титульної нації країн про те, що статус меншин є суто внутрішньою справою, «вітчизняні» держави заявляють, що їхнє право та обов'язок стосовно етнонаціональної рідні переступають кордони територій та громадянства. «Вітчизна», у цьому сенсі, є політичною, а не етнографічною категорією. Держава стає зовнішньою національною

³⁵ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

«вітчизною», коли її культурна та політична еліти вважають певних резидентів та громадян інших держав своїми співвітчизниками, рядовими членами єдиної транскордонної нації, і коли вони проголошують, що ця спільна національність робить державу відповідальною, у певному сенсі, не тільки за своїх власних громадян, а й за етнічних співвітчизників, які проживають в інших державах та мають інше громадянство.

В полоні цих двох взаємно антагоністичних націоналізмів – держави, в якій вони живуть, та зовнішньої національної вітчизни, до якої вони належать за етнонаціональною близькістю, а не за легальним громадянством, – перебувають національні меншини. Вони мають свій власний націоналізм: вони також роблять заяви, виходячи із своєї національності. Насправді, власне ці заяви і роблять їх національними меншинами. Термін «національна меншина», як і «зовнішня національна вітчизна» чи «націоналізаційна держава» означає політичне положення, а не етно-демографічний факт.

Позиція націоналіста з меншини звичайно включає самоусвідомлення у специфічно «національному», а не просто «етнічному» сенсі, вимогу до держави визнати їхню особливу етнокультурну національність та затвердження певних колективних, базованих на національності культурних та політичних прав. Хоча і національна меншина, і вітчизняний націоналізм визнають себе опозицією до націоналізму титульної нації держави, в якій живе меншина, вони не обов'язково гармонійно поєднуються. Розходження набувають реальності, коли вітчизняний націоналізм приймається вітчизняною державою як стратегічний засіб поступу до інших, не націоналістичних політичних цілей; в такому випадку від етнічних

співвітчизників за кордоном можуть категорично відмовитися, коли цього, наприклад, вимагають геополітичні цілі [7, с. 17]³⁶.

Класичним місцем триадних зв'язків була Східна та Центральна Європа міжвоєнного періоду. Угоди після Першої світової війни, хоча й з очевидністю базувалися на принципі національного самовизначення, в дійсності приписали десятки мільйонів людей до національних держав, відмінних від їх власних, у той же час зосереджували основну увагу на національній приналежності населення та територій. Так найбільш трагічним стало те, що мільйони німців залишилися меншинами у нових чи реконструйованих (та активно націоналізованих) державах цього регіону, особливо Польщі та Чехословаччині. За громадянством вони належали до цих нових держав, проте за етнічною приналежністю – до знесиленої на початку, проте очевидно все ще могутньої зовнішньої вітчизни. Подібно до цього, мільйон угорців раптом стали національною меншиною в Румунії, Чехословаччині та Югославії, пов'язані спільною етнічністю до їхньої відкрито невоzz'єднаної «вітчизни». Тоді як значні болгарські та македонські меншини, визначені в Югославії, Греції та Румунії, були пов'язані зі спільною (чи у випадку з македонцями, уявно спільною) етнічною приналежністю з невоzz'єднаною Болгарією. Близько шести чи семи мільйонів українців та білорусів у східній прикордонній смузі Польщі, якій був притаманний націоналізм титульної нації були пов'язані з більшим спів-етнічними населенням у Радянському Союзі, яке мало свої власні номінально суверенні (і в 1920-і роки культурно повністю автономні) «національні держави» у радянській федеральній схемі [7, с. 17]³⁷.

³⁶ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

³⁷ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.

Пост-комуністична реорганізація політичного простору мала подібні наслідки. Знову десятки мільйонів людей стали резидентами та громадянами нових держав, які зароджувалися як такі, що «належали до» етнічної національності іншої, ніж їхня власна.

РОЗДІЛ 3. Сучасний стан право-радикальних політичних рухів у країнах ЄС

3.1. Націоналізм у політичному житті Західної Європи

У сучасній історії Європи нинішній період у пам'яті поколінь залишиться як один з найбільш важких. У цьому безсумнівна драматична наступність із його попередниками. У всій повноті це відноситься до держав Європейського Союзу, кількість яких скоротилася за рахунок Брекзиту. Водночас на практиці й майже у всьому формально ЄС продовжує функціонувати за усталеними принципами. Це не скасовує того факту, що насправді поставлене питання про майбутнє регіонального об'єднання. У чомусь вирішення проблем, які накопичилися, просунулося вперед.

Перелік ризиків, що загрожують Євросоюзу, лишається довгим: загнаний углиб криза суверенного боргу Греції, хибке економічне становище країн європейської «периферії», і не тільки (наприклад, Франції), залишкові елементи рецесії й у цілому депресивні темпи економічного росту («секулярна стагнація»), «неконтрольована» міграція й звернення окремих держав Центральної та Східної Європи до Суду ЄС про законність рішення по розподілі міграційних квот, подальше посилення популістських і євроскептичних настроїв, різке погіршення ситуації у сфері внутрішньої безпеки ЄС.

Водночас над усіма перерахованими проблемами домінує проблема популізму як нової «нормальності» у розвитку партійно-політичних систем. Мова йде про різновид «нового популізму», що відображає багато в чому настрої опорного електорату суспільства добробуту, яке склалося у другій половині ХХ століття у розвинених індустріальних, а потім і постіндустріальних державах. Складовою частиною цих настроїв є ідеологія націоналізму.

У державах Західної Європи специфіка націоналістичних партій і особливостей їх впливу на процеси, пов'язані з національною ідентичністю,

дещо відрізняється від прикладів східноєвропейських держав. Це обумовлено різним характером проблем, з якими зустрічається національна ідентичність у східноєвропейських і західноєвропейських країнах.

Зокрема, в Іспанії більшість сучасних націоналістичних партій позиціонують себе «спадкоємцями» Іспанської фаланги, єдиної легальної політичної партії, що існувала в Іспанії в часи правління Ф. Франко. Націоналізм фаланги 30-х рр. ХХ в. носив більше громадянсько-патріотичний, а не етнічний вимір. Партія виступала проти політичної автономії ряду суб'єктів країни, зокрема Басконії й Каталонії, однак надавала досить свобод у контексті культурної автономії. Переломним моментом для націоналізму в Іспанії став 1975 р., коли після смерті Франко й початку демократичних процесів у країні партія розпалася. З тих пор націоналістичний рух в Іспанії перебуває в досить сильній кризі, оскільки після 1975 р. з'явилася безліч організацій і партій, які йменують себе «справжніми» послідовниками Франко, однак усі вони перебувають у розбіжності одна з одною і періодично ведуть «міжусобні» війни, що не дозволяє створити монолітну, боекватну націоналістичну партію. На сьогоднішній день до партій, що йменують себе спадкоємцями «Фаланги», відносяться «Іспанська Фаланга й ХОНС (Хунта націонал-синдикалістського наступу)», «Справжня Фаланга» і «Іспанська Фаланга». Назви вже самі по собі свідчать про сильні внутрішні протиріччя усередині націоналістичного руху Іспанії [30]³⁸.

«Іспанська Фаланга й ХОНС» проголосили себе єдиними законними «спадкоємцями» однойменної партії, створеної Антоніо Прімо де Ріверою у 1933 р., що об'єдналася з організацією ХОНС роком пізніше. Ключову роль у її політичному дискурсі відіграє антиавтономістська риторика. Партія

³⁸ Предвыборная программа партии «Испанская фаланга и ХОНС». Официальный сайт партии «Испанская фаланга и ХОНС». 2011. URL: [http://www.patriasindicalista.es/ateneoazul/ps_textos/133_propuestas FE JONS 2011.pdf](http://www.patriasindicalista.es/ateneoazul/ps_textos/133_propuestas_FE_JONS_2011.pdf)

виступає рішуче проти нинішнього адміністративно-територіального поділу країни, вважаючи, що сімнадцять «міні-держав» лише збільшують бюрократію й сприяють сепаратистським настроям. «Іспанська Фаланга й ХОНС» вбачають загрозу іспанській культурі у вигляді цінностей глобалізації й міграційних процесів.

У цей час саме адміністративно-територіальний поділ і зовнішній міграція є основними факторами, що впливають на характер національної ідентичності в країні. Наростання арабського сегмента у структурі населення сприяє розмиванню загальноіспанської ідентичності, а сепаратизм і автономізм на окраїнах відіграють роль для прискореної трансформації регіональної, етнічної ідентичності в національну. Націоналісти у вигляді «Іспанської Фаланги й ХОНС» піднімають проблеми, пов'язані з існуючою погрозою втрати іспанської національної ідентичності, а також пропонують свої варіанти їх розв'язку, тому в перспективі при зростанні впливу партії в країні й взятті владою «на озброєння» програмних тез «Фаланги й ХОНС» буде можливо вплинути на ситуацію з постійно мінливим характером національної ідентичності [30]³⁹.

Інші «фалангістські» партії сучасної Іспанії: «Іспанська Фаланга» і «Справжня Фаланга» - відстоюють по суті ті ж принципи, що й «Іспанська Фаланга й ХОНС», виступаючи за унітаризацію територіального устрою, активну протидію зовнішній міграції й цінностям глобалізації. Ці дві партії з'явилися внаслідок розколів і внутріпартійних конфліктів: «Іспанська Фаланга» була створена у 1999 р. після відділення від «Іспанської Фаланги й ХОНС», а «Справжня Фаланга» утворювалася після виходу з «Іспанської Фаланги».

³⁹ Предвыборная программа партии «Испанская фаланга и ХОНС». Официальный сайт партии «Испанская фаланга и ХОНС». 2011. URL: [http://www.patriasindicalista.es/ateneoazul/ps_textos/133_propuestas FE JONS 2011.pdf](http://www.patriasindicalista.es/ateneoazul/ps_textos/133_propuestas_FE_JONS_2011.pdf)

В Італії, як і в Іспанії, націоналістичний рух був роздроблений та немонолітний. Найбільш великими націоналістичними партіями є «Майбутнє й свобода для Італії» і «Праві». Обидві вони утворювалися внаслідок розколу «Національного альянсу», що існував з 1995 по 2009 р. Він був справді великою партією, що виникло після перетворення «Італійського соціального руху», джерела якого сягають ще часів правління Муссоліні. Але «Національний альянс» повністю відійшов від тих ідеологічних позицій, на яких перебував «Італійський соціальний рух», ставши помірною, націонал-консервативною партією. В 2009 р. він оголосив про саморозпуск і став частиною партії Сільвіо Берлусконі «Народ Свободи», яка також розпалася, але в 2013 р. [29]⁴⁰

Партія «Майбутнє й свобода для Італії» виникла в 2011 р. після конфлікту лідера «Національного альянсу» Дж. Фіні й лідера «Народу Свободи» С. Берлусконі. «Майбутнє й свобода» приділяє велику увагу збереженню національної єдності країни й виражає обережність відносно проведення федеративної реформи, негативно оцінюючи вплив партії «Ліга Півночі», яка прагне відділення регіонів північної Італії. Необхідно підкреслити, що дійсно італійська національна ідентичність сьогодні зазнає величезним ризикам, пов'язаним насамперед із впливом партії «Ліга Півночі» у ряді регіонів, що сприяє активній трансформації регіональної ідентичності, результатом якої може стати сецесія півночі країни.

Інша націоналістична політична сила «Праві» є більш радикальною у своїх програмних установах, чому «Майбутнє й свобода для Італії». В 2007 році в «Національному альянсі» відбувся розкол: деякі члени партії порахували, що її політика стала занадто центристською, і вирішили створити

⁴⁰ Праві партії стають все популярнішими. *УА.Прес: Новини*. URL: <http://uapress.info/uk/news/show/9736>

нову партію, що відповідає цінностям національного консерватизму. У цей час партія виступає проти розвитку автономізму в північних регіонах, вважає за необхідне різке припинення зовнішньої міграції в країну й пропонує провести депортацію всіх нелегальних мігрантів [29]⁴¹.

У Франції основна специфіка сучасного націоналізму полягає в тому, що на відміну від інших країн Західної Європи, націоналісти відіграють одну із ключових ролей на політичній арені. У якості такої політичної сили виступає «Національний фронт» – одна з найстарших політичних партій Франції, створена в жовтні 1972 р.

У 70-і рр. ХХ ст. партія не була популярна в країні, насамперед через досить радикальну риторику й гасел, а також через те, що проблема зовнішньої міграції не була актуальна для Франції як зараз. Із другої половини 70- х рр. партія починає відходити від гасел, що нерідко межують з екстремістськими, і переходить на набагато більш помірні позиції. У наступне десятиліття Франція по-справжньому починає зустрічатися із проблемою мігрантів – сегмент іноземців переважно із країн Північної Африки сягнув 6,8 % від загального числа населення. Питання, пов'язані з міграцією, стали розглядатися вже не у соціально-економічному аспекті, а сконцентрувалися головним чином на проблемах визначення національної ідентичності. Починаючи з 80-х рр., імміграція зайняла центральне місце в політичному дискурсі «Національного Фронту». Зміцнення позицій французьких націоналістів продовжувало наростати по мірі нерозв'язаності міграційного питання, яке є джерелом таких гострих проблем, як зростання побутової злочинності й «розмивання» французької національної ідентичності. На даний момент у своїх ідейних установах «Національний фронт» наголошує на проблемі зменшення впливу ролі європейського континенту у світовій

⁴¹ Праві партії стають все популярнішими. *УА.Прес: Новини*. URL: <http://uapress.info/uk/news/show/9736>

політиці, причину якої він бачить у кризі національної ідентичності, викликаної занадто більшим впливом у європейські країни людей з далекими місцевому населенню культурними традиціями [8]⁴².

Специфіка сучасного націоналістичного руху в Бельгії полягає у тому, що в країні відсутня політична сила, що виражає цінності державного націоналізму. У Бельгії переважає етнічний націоналізм, походження якого обумовлено федеративним устроєм, що розділяє країну на дві етнічні складові: фламандську й валлонську.

Націоналістичну силу Фландрії в цей час представляє партія «Фламандський інтерес», створена ще в 1977 р. З актуалізацією для Бельгії проблеми нелегальних мігрантів партія стала помітно набирати популярність, одержавши на виборах 1991 р. 10,4% голосів виборців. Думка про те, що даний фактор являє загрозу для національної ідентичності країни, розділяла переважна більшість жителів Бельгії: в 1993 р. 54% із числа опитаних бельгійців вважали, що кількість проживаючих у країні мігрантів через межі Європейського Союзу занадто велике, а 32% виступали проти прийому мігрантів з найбільш проблемних регіонів, зокрема держав Південного Середземномор'я [37, с. 95]⁴³.

«Етнічна» сторона націоналізму партії «Фламандський інтерес» проявляється в наявності антиваллонської риторики в її політичному дискурсі: партія регулярно оперує тезами про експансію франкофонського населення у

⁴² Васильева Н. Ю. Национальный фронт вчера и сегодня. *Французский ежегодник*: официальный сайт журнала. 2003. URL: <http://annuaire-fr.narod.ru/stat-ji/VasilievaN-2003.html>

⁴³ Тэвдой-Бурмули А.И. Правый радикализм в Европе // Современная Европа. 2005. № 4.

фламандські райони й економічний «зміст» Валлонії за рахунок «розвиненої» Фландрії [37, с. 96]⁴⁴.

Що стосується сучасного валлонського націоналізму, то найбільш впливовою партією цього спектра є «Національний фронт», який у ряді аспектів копіює однойменну французьку партію. Однак на відміну від неї бельгійський варіант «фронту» не має такої значної підтримки: у період своєї популярності на початку 1990-х рр. партія не одержувала понад 5,2 % голосів виборців Валлонії, а в цей час у парламент пройшов усього один депутат від «Національного фронту» [37, с. 97]⁴⁵.

У фламандських і валлонських націоналістів можна спостерігати різний підхід у поглядах щодо бельгійської державності. Якщо в розумінні фламандських націоналістів Бельгія як держава являє собою свого роду анахронізм, що є перешкодою до гармонічного розвитку регіону, то валлонські націоналісти менш радикально налаштовані стосовно єдиної бельгійської держави. Це насамперед свідчить про те, що субнаціональна ідентичність, фламандська, має більший мобілізаційний потенціал, ніж валлонська етнічна ідентичність [37, с. 97]⁴⁶.

У сучасній Великій Британії головною націоналістичною силою є «Британська національна партія» (БНП), попередником якої вважається «Національний фронт», створений ще в 1960-х рр. Тривалий час британським націоналістам не вдавалося добитися яких-небудь електоральних успіхів,

⁴⁴ Тэвдой-Бурмули А.И. Правый радикализм в Европе // Современная Европа. 2005. № 4.

⁴⁵ Тэвдой-Бурмули А.И. Правый радикализм в Европе // Современная Европа. 2005. № 4.

⁴⁶ Тэвдой-Бурмули А.И. Правый радикализм в Европе // Современная Европа. 2005. № 4.

причиною чому на різних етапах ставали роздробленість усередині організації й використання націоналістичної риторики Консервативною партією, особливо в період правління М.Тетчер. Аж до кінця 1990-х рр. БНП представляла досить радикальну політичну силу, яка часто вдавалася до «вуличних» методів боротьби. Нова епоха в історії британських націоналістів почалася в 1999 р., після того як новим головою партії став Н. Гріфін. У цей час партія діє винятково в легальному політичному полі, відстоюючи такі ідейні принципи, як боротьба з нелегальною міграцією, скорочення витрат в інтересах етнічних меншостей, а також вихід зі складу Європейського Союзу [25]⁴⁷.

Останнім часом партія досягає певних успіхів у ході виборів. Так, на виборах мера Лондона в 2008 р. кандидат від партії одержав 5,2% голосів виборців, показавши кращий результат для БНП в історії. Покращилися результати й на парламентських виборах: незважаючи на загальний результат в 1,9%, у ряді округів партія добилася значних результатів: в окрузі Баркінг – 14,6%; в окрузі Дегенхем і Рейнхем – 11,2 %; у Західному Вест Бромвіче – 9,4%; у Ротереме – 10,4 % [32]. Багато у чому позитивна динаміка в результатах обумовлюється проблемами міжетнічних відносин у Великій Британії, а також аспектами прояву кризи національної ідентичності в країні, викликаного, насамперед, негативним впливом фактору міграції й проблемами сепаратизму Шотландії, що актуалізувалися упродовж другої половини 2010-х років.

⁴⁷ Курносков Д.Д. Британская национальная партия: эволюция и перспективы. *ПОЛИТЭКС*: официальный сайт журнала. 2008. URL: <http://www.politex.info/content/view/403/30>

3.2. Ідеї націоналізму у програмах політичних партій країн Центральної та Східної Європи

Достатньо сильні позиції націоналістичні партії мають у Польщі. Тут націоналістичний рух не є однорідним і включає два напрямки. Перший на політичній арені представлений партією «Право й справедливість», очолюваної экс-прем'єр-міністром Польщі Я. Качиньським. Цей вид польського націоналізму виник на основі трансформації напівклерикального націоналізму Л. Валенси, що грав у 90-і рр. ХХ в. роль однієї із ключових сил антикомуністичного руху. Партія активно відстоює такі принципи, як захист держави й традиційних цінностей від культурної загрози, побудова Четвертої Речі Посполитій і проведення твердого курсу в зовнішній політиці; характерною рисою дискурсу партії є також антиросійська риторика. Необхідно відзначити, що використання фактору зовнішньої загрози у ідеології «Права й справедливості» може впливати на польську національну ідентичність, виступаючи в якості ресурсу для її мобілізації.

Другий напрямок сучасного польського націоналізму представляє партія «Ліга польських родин». Як і попередня партія, вона бачить захист національної ідентичності в підтримці традиційних цінностей і проведенні політики, спрямованої на збереження національної культури. Відмінності полягають у поглядах партій на деякі аспекти зовнішньої політики. «Ліга польських родин» найбільшу небезпеку для суверенітету держави бачить у західному сусідові – Німеччині, що, на її думку, визначене й географічно, і історично. Способом протистояння цій потенційній німецькій загрози може бути союз із Росією [28, с. 70]⁴⁸. Багато у чому це пояснюється тим, що ідейні

⁴⁸ Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.И. Игрицкий. Москва : Наука, 2007. 176 с.

джерела «Ліги польських родин» ідуть своїм коріннями у світогляд і погляди видного польського політика міжвоєнного періоду, лідера партії «Національна демократія» Р.Дмовського, який бачив небезпеку в гітлерівському режимі й виступав за співробітництво з Росією [28, с. 70]⁴⁹.

У Румунії найбільш впливовою націоналістичною силою є партія «Велика Румунія». Центральне місце в її політичному дискурсі займає політика ірредентизму, що виражається у регулярних закликах про необхідність приєднання до Румунії політико-дипломатичним шляхом колишньої Бессарабії (Республіка Молдова й Одеська область України), а також Північної Буковини (6 районів Чернівецької області України [28, с.88]⁵⁰, де молдавський і румунський етноси в сукупності становлять близько 20% від загального числа населення.

Ще 17 квітня 2008 р. президент Румунії Т. Бесеску заявив, що «Україна повинна повернути Молдавії Південну Бессарабію й Північну Буковину, якщо прагне забрати собі Наддністрянщину». На його думку, у Києву «є претензії із приводу повернення Наддністрянщини Україні», але при цьому там «забувають про повернення Кишиневу Південної Бессарабії й Північної Буковини – територій, які колишня Українська РСР одержала після Другої світової війни». У листопаді 2007 р. Т. Бесеску під час зустрічі зі студентами університету «Нижній Дунай» у місті Галац заявив, що «... румуни з обох берегів Пруту (тобто власне румуни й молдавани) не будуть довгий час розділені і об'єднуються в рамках ЄС». «Після того, як Молдавія ввійде в ЄС,

⁴⁹ Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.И. Игрицкий. Москва : Наука, 2007. 176 с.

⁵⁰ Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.И. Игрицкий. Москва : Наука, 2007. 176 с.

залишиться тільки намальований кордон, а Ріббентроп і Молотов встануть із могил від обурення, що наміченого ними кордону вже не існує», – зазначив президент Румунії [24]⁵¹.

Розглядаючи особливості сучасних націоналістичних політичних сил у Словаччині, слід зазначити, що найбільш впливової на даному ідеологічному напрямку є «Словацька національна партія» (СНП). Вона виникла у період «оксамитової революції» у Чехословаччині й спочатку виступала за створення суверенної словацької національної держави. Партія позиціонує себе як найстаршу політичну силу в країні, будучи спадкоємицею «Словацької національної партії», що існувала у період 1871-1938 рр. та відстоювала ідеї суверенітету Словаччини й збереження національної ідентичності у різні історичні періоди: починаючи від ідеї практичного втілення, тобто державотворення словаків, утворення першої Чехословацької Республіки у 1918 р., під час боротьби за автономію Словаччини в 1932 - 1938 рр., коли Словаччина фактично була підконтрольна гітлерівській Німеччині [28, с. 141]⁵².

У цей час партія акцентує увагу на методах боротьби із загрозами втрати словацької національної ідентичності, в основі яких лежать процеси глобалізації. Для протидії цінностям глобалізації партія пропонує підвищувати культурний і освітній рівень народу, віддаючи вирішальну роль в організації цієї політики державі і його інститутам. Однак на відміну від багатьох націоналістичних партій Європи СНП не виступає проти такої

⁵¹ Кровь на Днестре. Румыния может начать войну с Украиной. *Русичи: соціально-правовий портал*. 06.02.2014. URL: <http://www.rusichi-center.ru/e/31765-12-krov-na-dnestre-rumyiniya-mozhet-nachat-voynu>

⁵² Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.И. Игрицкий. Москва : Наука, 2007. 176 с.

структури, як Європейський Союз, підтримуючи політику подальшого розширення цієї організації на схід, але при збереженні суверенітету національних держав у ній. У своїх ідейних установах партія виступає за ліквідацію регіональної роздробленості, що послабляє державу й заважає словацькому народу, і бачить розв'язання цієї проблеми в об'єднанні внутрішніх і зовнішніх ресурсів ЄС, яке може додати новий характер економічному, соціальному й культурному розвитку [28, с. 143]⁵³.

СНП, як і партія «Велика Румунія», у своєму політичному дискурсі використовує ресурс для мобілізації національної ідентичності у вигляді антиугорської риторики, нерідко критикує уряд за зайво, на її думку, мадярофільську політику: «СНП звертає увагу на те, що за посередництвом своєї партії й заступника голови уряду із прав людини й національним меншинам П. Чакі представники Партії угорської коаліції, етнічні мадяри, зайняли всі місця у відділі національних культур Міністерства культури Республіки Словаччина й у відділі національних шкіл міністерства освіти. Таким чином, у Словаччині протягом восьми років здійснювалася політика дискримінації потреб інших національних меншин, що проживають на її території» [46]⁵⁴.

Досить цікава специфіка націоналізму в сучасній Болгарії. Ключове місце в політичному спектрі болгарського націоналізму займає партія «Атака». Ця політична сила з'явилася у 2005 р., однак відразу одержала широку підтримку болгарських громадян. Причини швидкого росту популярності «Атаки» полягають у невдоволенні багатьох громадян правлячою коаліцією, частиною якої є партія болгарських турків «Рух за права

⁵³ Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.И. Игрицкий. Москва : Наука, 2007. 176 с.

⁵⁴ Election program of the Slovak national party // Slovak national party: official web-site. 2006. URL: http://www.sns.sk/engine/assets/uploads/2010/03/sns_program_english.pdf

й свободи» (РПС). Багато болгар незадоволені тим, що РПС сприяв виведенню деяких районів країни зі сфери публічної демократії, громадянського контролю, одержуючи тим самим етно-корпоративний політичний контроль над більшими секторами болгарської території [9]⁵⁵.

Слід зазначити, що справді у цих тенденціях є певна загроза. Даний «тренд» може сприяти активному процесу трансформації етнічної ідентичності болгарських турків в ідентичність національну. Імовірність успішного здійснення подібної трансформації буде високою у тому випадку, якщо контроль РПС за деякими районами Болгарії стане ще більш значним. Свідченням росту впливу даної партії є акції, учасники якої вимагають створення автономії турецької меншості, а також визнання турецької мови в якості другої офіційної [17]⁵⁶.

Необхідно підкреслити, що досить активна підтримка виборцями партії «Атака» (вона регулярно проходить у парламент) викликана протестними настроями жителів Болгарії й значним антирейтингом правлячої коаліції [18]⁵⁷. Джерело антирейтингу полягає у побоюваннях багатьох болгар щодо наростаючого впливу в країні партії РПС, який містить загрозу для болгарської національної ідентичності. У свою чергу партія «Атака» регулярно піднімає дані проблеми, і в очах багатьох виборців виступає свого роду захисницею болгарської національної ідентичності, при цьому дуже вміло

⁵⁵ Георгиев К. Българските турци са под тотален контрол. *Демокрация*. 2006. №11. С. 5.

⁵⁶ Инджов И. «Атака» разчиства пътя за Бойко Борисов. *Лидер*. 2006. № 9. С.26–27.

⁵⁷ Инджов И. Интервю на Живко Георгиев: През 2005 г. българите показаха жълт картон на партиите. *Лидер*. 2005. № 36. С. 27.

використовуючи антитурецьку риторичу, що також має велике значення для болгарських громадян.

Розглядаючи націоналізм у політичних ідеологіях партій Східної Європи, вважаємо за доцільне зосередитися на досвіді Угорщини, де націоналістичні ідеї отримали неабияке поширення у системі державної влади (ідея національної держави В.Орбана).

Кризу ліберальної демократії в Угорщині нинішній лідер цієї країни Віктор Орбан навіть не намагається приховати. Навпаки, він відкрито заявляє про неї й наполягає на тому, що вона не суто угорське явище, а глобальний тренд. У своїй резонансній промові, виголошеній у липні 2014 року в румунському містечку Беїле-Тушнад, угорський прем'єр розкритикував західний лібералізм як такий, що породжує корупцію, насильство, безробіття, кризу моральності, а відтак більше не є оптимальною моделлю організації держави. Орбан зауважив, що країни, які розвиватимуться за принципами ліберальної демократії, програють у глобальній конкуренції. У тій промові Віктор Орбан навів приклад Сінгапуру, Китаю, Індії, Туреччини й навіть Росії як незахідних, неліберальних, неліберально-демократичних й навіть недемократичних держав, які забезпечують своїм націям успіх. І в цьому контексті зауважив, що Угорщина має власну відповідь у цій дискусії: це модель неліберальної національної держави, заснованій на праці (workbased state/workfare state).

Немає жодних сумнівів, що саме ідея національної держави є базовою для нової моделі Угорщини Віктора Орбана, дослівно названої ним «the work-based state» (a munkaalapu állam). Ключовий фактор модифікації ідеї – це врахування сучасної глобальної ситуації, тобто насамперед НАТО, ЄС з одного боку, та криза лібералізму, глобальна конкуренція, міграція – з іншого. Про це йдеться майже в кожній промові Орбана. Є ще одна важлива деталь: розмірковуючи про нову модель Угорщини, Віктор Орбан наголосив, що вона має бути обов'язково неліберальною, що не є синонімом «недемократичної».

«Сьогодні ми змушені констатувати, що демократія не обов'язково має бути ліберальною. Навіть якщо держава не є ліберальною, вона все ж може бути демократичною», – виголосив тоді Віктор Орбан, згадавши принагідно 2010 рік, коли цю концепцію нової Угорщини було вперше публічно презентовано і ліберальний світ назвав її «богохульством» [36]⁵⁸.

Саме у 2010 році, відразу після триумфу на парламентських виборах, коли «Фідес» уперше здобув конституційну більшість у парламенті (263 місць із 386), правляча партія відразу ж узялася змінювати Основний закон. Нова редакція вступила у силу з 1 січня 2012 року [36]⁵⁹. Вона зберігала парламентську республіку в Угорщині, але містила цілу низку «неоднозначних» змін, як-то відповідальність за кожного угорця, апеляцію до доби короля Святого Іштвана, який заснував угорську державу 1000 років тому, та необхідність духовного відродження, поруч зі свободою віросповідання, визнання вирішальної ролі християнства в угорському націстворенні, фактичну заборону абортів та одностатевих шлюбів і чимало іншого. Водночас у новій Конституції містяться посилення на кілька десятків законів, у тому числі на ще не ухвалені, які мають додатково унормувати суспільне життя. Одним з перших і чи не найбільш резонансним тоді став закон про ЗМІ, ухвалений у грудні 2010 року. Він передбачав постійний моніторинг угорських медіа спеціальною наглядовою радою з правом рецензувати контент і штрафувати видання.

Таким чином, можна сказати, що сучасна Угорщина, за версією Віктора Orbana, – це консервативна неліберальна національна держава з сильною

⁵⁸ Тужанський Д. Популістський «рух вправо» та криза ліберальної демократії в Угорщині. *Агора*. 2017. URL: https://political-studies.com/wp-content/uploads/2017/11/Agora_19_20.pdf

⁵⁹ Тужанський Д. Популістський «рух вправо» та криза ліберальної демократії в Угорщині. *Агора*. 2017. URL: https://political-studies.com/wp-content/uploads/2017/11/Agora_19_20.pdf

державною вертикаллю влади, з відчутною присутністю держави як у громадському секторі, так і в економіці, можливо, навіть на рівні державних монополій у ключових галузях, а також великою увагою до історії, культури й мови, патріотичного виховання, сімейних цінностей та духовного відродження нації, яку принизили, забравши 1920 року 2/3 території у Тріаноні (а відтак виникає необхідність вшанування тієї трагедії на державному рівні). Звідси і слова угорських топ-політиків про «духовне відродження Угорщини», всієї угорської нації, без прив'язки до території, що власне і закріплено в новій редакції конституції.

Сучасна Угорщина Віктора Орбана не тільки відповідальна за кожного угорця, включно із закордонними, а й прагне, аби вони знову об'єдналися, хай не територіально, як це було до Тріанонської трагедії, але емоційно, політично, культурно. Це дозволить не тільки зберегти власну ідентичність, а й бути конкурентними та успішними в сучасному світі як єдина спільнота. Усе це виглядає вкрай неоднозначно, особливо з огляду на базові Копенгагенські критерії заснування ЄС та питання суверенітету країн, де угорські нацменшини мешкають на своїх історичних землях (є автохтонами) – в Румунії, Словаччині, Австрії, Сербії та Україні. Команда Віктора Орбана активно просуває цю ідею через державну політику підтримки закордонних угорців. І мова не тільки про ухвалений у 2010 році закон про спрощення процедури отримання угорського громадянства, а насамперед про окрему концепцію, яка ґрунтується на трьох фундаментах.

Перший фундамент – державна підтримка розвитку національної культури й освіти закордонних угорців, функціонування угорськомовних шкіл, класів, факультетів та університетів, як-то Інститут імені Ференца Ракоці II в українському Береговому, культурних товариств і громадських організацій. Звідси й дуже гострий конфлікт між Києвом та Будапештом довкола українського закону про освіту, а точніше статті 7, у якій ідеться передусім про мовні права. Конфлікт дійшов до погроз Будапешта блокувати

будь-які євроінтеграційні прагнення України та перегляду Угоди про асоціацію Україна-ЄС [23]⁶⁰.

Другий фундамент – це право на подвійне громадянство, яке впливає із запровадження у травні 2010 року спрощеної процедури отримання угорського паспорта для етнічних угорців. Мовляв, усі угорці – і ті, що мешкають у межах сучасної Угорщини, і ті, котрі перебувають за її межами і коли-небудь жили на своїй історичній землі, – є рівноправними громадянами національної держави Угорщина або можуть такими стати.

Третій фундамент – захист інтересів закордонних угорців через їхніх представників в органах влади країн, де вони мешкають. Із цим пов'язана активізація роботи громадсько-політичних організацій закордонних угорців, які на період виборів виконують роль політичних партій та висувують своїх кандидатів у депутати різних рівнів. В Україні це КМКС («Товариство угорської культури») та УМДС («Демократична спілка угорців»), у Сербії – «Союз угорців Воєводини», в Румунії – Демократичний союз угорців в Румунії (RMDSZ), у Словаччині – це Most-Híd. Усі ці організації мають своїх представників на різних рівнях представництва, аж до національних парламентів.

«Угорське питання залишається невирішеним з часів Другої світової війни. Ми розглядаємо угорське питання також як частину Європейського питання. Угорці Карпатського басейну мають право на подвійне громадянство, права громади, зокрема автономію. Це позиція, яку ми будемо представляти на міжнародній арені», – заявив у парламенті Віктор Орбан відразу після чергового тріумфу на виборах у 2014 році, зауваживши, що саме подвійного громадянства для угорської громади та права на самоврядування

⁶⁰ Конституційні зміни в Угорщині 2012 року: основні новації та їх вплив на суспільно-політичний розвиток держави. *Віче*. 2010. № 4. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/3526>

він очікує від України [36]⁶¹.

Попри різку реакцію на подібні заяви як країн-сусідів, так і ЄС, офіційна влада Угорщини не змінює своєї політики й продовжує втілювати свою «концепцію автономізації» закордонних угорців, особливо напередодні чергових парламентських виборів, у яких закордонні угорці, починаючи з 2014 року, також беруть участь.

Міграційна криза в Європі 2015 року та у подальшому, а також інституційна та ціннісна криза всередині Європейського Союзу, включно з Брексіт, тільки актуалізували цю модель сучасної Угорщини, хоча за індексом демократичності Freedom House, впродовж останнього десятиліття вона постійно втрачає позиції. Віктора Орбана цей факт явно не турбує. Він підсилює свою модель новими сенсами, включно з нищівною критикою ідеї «європейського котла» і мультикультуралізму, з одночасним просуванням ідеї регіонального лідерства Угорщини в Карпатському басейні, підкреслюючи важливість поточного історичного моменту для всіх угорців, які проживають в ньому.

Угорщина є однією з країн ЄС, яка найбільше відчула на собі міграційну кризу внаслідок неконтрольованого потоку біженців. Для угорського суспільства ця криза стала настільки відчутною, що вона затьмарила собою всі інші проблеми, включно з соціально-економічними.

Для уряду Віктора Орбана міграційна криза стала справжнім викликом, який збігся в часі зі стрімким зростанням рейтингу проросійської та ще більш право-радикальної партії «Йоббік» (угор. Jobbik Magyarorszagert Mozgalom, що перекладається як Рух за кращу Угорщину, лідер Габор Вона, партія заснована в 2003 році) і просіданням рейтингу правлячої команди «Фідес-

⁶¹ Тужанський Д. Популістський «рух вправо» та криза ліберальної демократії в Угорщині. *Agora*. 2017. URL: https://political-studies.com/wp-content/uploads/2017/11/Agora_19_20.pdf

ХДНП».

До кінця 2010-х років уряд Орбана впорався з «міграційним» викликом і перетворив його на козир у внутрішній та зовнішній політиці: жорстка політика угорського уряду щодо мігрантів, що проявляється у спорудженні парканів і спецтаборів на кордонах, організацією протестів проти міграційних квот Брюсселя, ініціюванням референдуму на цю тему тощо, дозволила стабілізувати ситуацію в Угорщині й повернути правлячій коаліції беззаперечне електоральне лідерство.

Однак, на жаль, виглядає так, що головним конкурентом правлячої команди «Фідес-ХДНП» на найближчих виборах є все-таки не соціалісти, а ті ж проросійські праворадикали «Йоббік». І це насправді велика проблема Угорщини, що на тлі постійної популістської радикалізації правлячої команди її найближчим конкурентом є ще більш радикальна політична сила. Більше того, це серйозний показник того, якими сьогодні є Угорщина й угорське суспільство.

В умовах загальноєвропейської економічної кризи щоб мобілізувати електорат і вкотре отримати конституційну більшість, сьогодні прем'єру Угорщини вже точно не достатньо його чудових ораторських здібностей. Обіцянки про світле майбутнє вже не спрацюють. Економічних здобутків нинішнього уряду, які можна було б використати як аргумент для виборців, обмаль.

Залишається тільки перетворити свій електорат – провладний і проурядовий – на протестний. Вказане можливо зробити лише знайшовши або створивши образи нових «ворогів», які загрожують нинішній Угорщині, щоб очолити світоглядну війну проти них, зачепити угорців за живе та закликати їх до спільного захисту країни. Саме це Віктор Орбан, схоже, і робить, останні кілька років - системно та з особливим азартом, насамперед через медіа-простір (суспільне мовлення M1-M5, Origo, MTI, Hirado та інші), який його команда продовжує брати під контроль.

Водночас негативне ставлення до керівництва ЄС впливає на мотивацію угорських виборців не гірше, ніж загроза перед справжнім ворогом номер один. Таким ворогом сьогодні «призначено» угорсько-американського мільярдера Джорджа Сороса. Все почалося наприкінці березня 2017 року з кампанії проти Центрально-Європейського університету (ЦЄУ), який звинуватили у невинуватому отриманні переваг порівняно з іншими вишами Угорщини. Блискавично було ухвалено зміни до закону про вищу освіту, згідно з якими іноземні університети повинні мати відділення в країні, де зареєстровані. Тобто оскільки ЦЄУ зареєстрований в Нью-Йорку, то повинен мати відділення й там. Попри протести на вулицях і нищівну критику з усіх сторін – ЄС, США, угорської опозиції, громадськості, ці зміни оперативно підписав президент Янош Адер. Тоді здавалося, що уряд Орбана перегнув палку, адже боротьба за право Центрально-Європейського університету залишитися в Будапешті має всі шанси перетворитися не на сутичку Віктора Орбана із Соросом чи з ЄС, а на «епічну боротьбу свободолюбного міста з деспотією і, без перебільшення, на зіткнення минулого із майбутнім» [36]⁶². А ця світоглядна боротьба могла би закінчитися не на користь правлячого режиму в Угорщині. Відтак, доволі оперативно конфлікт було переорієнтовано персонально на Джорджа Сороса, вмонтувавши його в дуже зручну для Віктора Орбана міграційну тему та протистояння проти брюссельських євробюрократів.

⁶² Тужанський Д. Популістський «рух вправо» та криза ліберальної демократії в Угорщині. *Агора*. 2017. URL: https://political-studies.com/wp-content/uploads/2017/11/Agora_19_20.pdf

3.3. Значення націоналізму для політико-ідеологічного ландшафту сучасної України

Витоки ідеології українського націоналізму лежать в Наддніпрянській Україні. Її основи заклали Тарас Шевченко і Микола Міхновський.

На згарищах національної революції Хмельницького й поразки І.Мазепи Тарас Шевченко перший прорік: «Кайдани порвіте!» - і на духовному фундаменті його творчості постали фортечні мури націоналізму їх піонером-будівничим став Микола Міхновський, що на виклик московського шовіністичного глуму гордо і впевнено заявив на межі ХХ століття:

«...Візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас силою» - і змалював актуальний ще й до сьогодні український суспільний ідеал: «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі».

Основи ідеології українського націоналізму у 20-х роках ХХ ст. систематизував Дмитро Донцов у праці «Націоналізм». Він був переконаний, що для Нації, яка стояла над прірвою загибелі, єдиною філософією виживання міг бути тільки націоналізм та поставив завдання: «як націю свинопасів перетворити на націю володарів».

Вбираючи немислимо об'ємну характеристику особи і творчості Дмитра Донцова у стислу форму одного речення, автор «Декалога українських націоналістів» Степан Ленкавський підсумовував: «Він своїми творами формував здоровий боєздатний тип української людини, позбавивши її традиційної беззубости, хитливости, м'якості й безхребетности» [21, с. 109]⁶³.

⁶³ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

Різні аспекти ідеології українського націоналізму розвинули представники всіх формацій колись єдиної ОУН і всіх географічних частин України: Юліан Вассиян, Микола Сціборський, Дмитро Андрієвський, Степан Ленкавський, Ярослав Стецько, Олена Теліга, Олег Ольжич, Дмитро Мирон-«Орлик», Степан Бандера, Зенон Коссак, Лев Ребет, Юрій Липа, Петро Федун-«Полтава», Осип Дяків-«Горновий», Юрій Бойко, Роман Бжеський та ряд інших.

Із проголошенням незалежності України націоналістичні організації в ній виникають трьома шляхами:

- 1) в Україну переносять свою політичну діяльність традиційні ОУН;
- 2) традиційні ОУН ініціюють створення політичних партій та громадських організацій;
- 3) незалежно від впливу ОУН в Україні виникають нові націоналістичні організації.

Оскільки наступ на національно-державну форму суспільної організації проводиться в ідейному, політичному, економічному і культурному напрямках, то державницька діяльність націоналізму має бути багатовекторною.

По-перше, перед націоналізмом стоїть завдання популяризації ідеї національної держави. Оскільки національна держава є однією з головних цінностей українського націоналізму – цей вектор діяльності тотожний експансії й закоріненню націоналізму серед широкого загалу.

Роз'яснювальна робота серед партійного членства та прихильників має доповнюватися їх залученням до державницького чину. Це стосується в першу чергу різних державо-оборонних акцій локального та всеукраїнського масштабу. Відтак обов'язковою є вишкільна робота як ідеологічного, так і спортивно-фізичного напрямку. Це сприяє зміцненню єдності націоналістичного мислення й діяння, що є неодмінною характеристикою життєздатної ідеології.

По-друге, необхідною є оборона інтересів України у культурній площині. На рівні конкретних дій вона полягає в розповсюдженні українського культурного продукту, особливо в тих регіонах, де він представлений недостатньо (Луганщина, Донеччина, АР Крим). Крім того, націоналізм має стояти в обороні національних пам'яток культури – як духовно, так і юридично та фізично.

Через націоналістичну ідеологію слід стимулювати мобілізацію культурно-творчого потенціалу здібних українців, надавати їм моральну, організаційну та матеріальну підтримку.

По-третє, боротьба з регіональним сепаратизмом є першочерговим завданням українського націоналізму. На думку іспанського філософа Ортегі-і-Гассета, регіональний сепаратизм посилюється в періоди відсутності національної ідеї – проекту спільного майбутнього. Український націоналізм має сформулювати та практично втілювати зовнішньо- і внутрішньо-національну мету, створюючи тим «національну гравітацію», яка долатиме сепаратистські настрої в регіонах.

Отже, український націоналізм повинен репрезентувати націоналізм не тільки в культурній, але і в політичній площині. Це означає одночасне охоплення широких мас, населення та їхню політичну організацію й цілеспрямованість. Розпорошеність національно-патріотичних сил шкідлива сама по собі, а в умовах деструктивного впливу глобалізації - шкідлива в етнічному ступені. Не можна допустити відсування націоналізму в царину етнографічних гуртків та фольклористики, чого прагнуть його нинішні ліберальні противники.

По-четверте, націоналізм має стати силою, що здатна чинити реальний спротив експансії глобального капіталізму. Важливо звернути увагу на досвід боротьби Сапатистської Армії Національного Визволення (від прізвища її керівника Е. Сапати) в Мексиці, яку часто називають авангардом світового антиглобалізму. Налагодження співпраці з ідейно близькими рухами є одним

із провідних завдань націоналізму. Український націоналізм має досвід ОУН – її ініціативи щодо створення Антибільшовицького фронту поневолених народів. Цей досвід має бути використаний і в боротьбі з новою загрозою українській нації – глобалізмом.

Теоретичне вивчення та практичне засвоєння новітніх методів боротьби (у всіх значеннях цього слова) – важливий напрям діяльності. Проводити це потрібно з урахуванням індивідуальних здібностей людей із метою максимально ефективного використання кадрових ресурсів.

Таким чином, у загальному вигляді завданням українського націоналізму є його становлення як суспільної сили в Україні, а також його визрівання в силу міжнародного масштабу. Становлення українського націоналізму має відбуватися у всіх площинах суспільного життя: в культурі, політиці, економіці.

Зі специфіки завдань українського націоналізму впливає розмаїття його методів діяльності. До політичних методів слід віднести участь у політичному житті України і, в перспективі, у світовій політиці. Крім того, перед нами стоїть завдання консолідації націоналістичних сил через розбудову й утвердження стійких організаційних форм, а не хистких коаліційних конструкцій.

До інформаційних методів боротьби слід включити, перш за все, пропагандистську роботу серед широкого загалу з метою вироблення і роз'яснення національних інтересів України. Сюди входить захист національного інформаційного простору. Необхідно використовувати негативні аспекти глобалізації в інтересах України. Відповіддю на інформаційну інтервенцію з боку, наприклад, Росії має бути експансія української культури на Схід і на всі етнічні українські території поза нинішніми межами України.

Культурно-творчий метод боротьби полягає в розбудові сучасної української культури і вмонтуванні національної ідеї в живу тканину культури, а відтак – суспільної свідомості.

Соціально-організаційні методи полягають у створенні осередків української національної самоорганізації в регіонах зі слабким або відсутнім україноцентризмом. Це послаблюватиме місцевий регіоналізм. Прищеплення навичок громадянської самоорганізації є важливим елементом діяльності націоналізму.

Головною тенденцією сучасного націоналістичного руху в Україні є крайнє загострення боротьби між ним та космополітичним лібералізмом і російським неоколоніалізмом. Ця боротьба здійснюється в контексті змагань за наповнення Української держави тим змістом, до якого прагне кожна із цих течій. Зайнявши домінуючі позиції в державі, ці антиукраїнські течії здійснюють цілеспрямовані дії щодо витіснення українського організованого націоналізму з її політичного життя.

Водночас в умовах кризи 2020 року (політична, соціальна, економічна) український націоналізм стоїть перед реальною загрозою зникнення з політичного життя Української держави як самодостатня впливова сила.

ВИСНОВКИ

Таким чином, ми прийшли до наступних висновків (відповідно до науково-дослідницьких завдань, сформульованих у вступі):

1. Розглянуті теоретичні засади ідеології націоналізму в програмних положеннях політичних сил країн ЄС. Як відомо, французькою мовою слово «націоналізм» уперше вжив абат Огюстен Баруель у 1798 р. В англійській мові слово «націоналізм» з'явилося у першій половині ХІХ ст. і спершу було теологічним терміном, який використовували священники для означення певної доктрини, згідно з якою певні нації є об'єктом божественного вибору.

Термін «націоналізм» вживають у кількох значеннях:

- увесь процес формування та утвердження нації або національних держав;
- усвідомлення належності до нації разом із почуваннями та прагненням щодо її безпеки і процвітання;
- мову й символізм нації та їхню роль і значення;
- ідеологію, зокрема й культурну доктрину нації та волю нації, а також пропоновані способи здійснення прагнень до волі;
- соціальний і політичний рух задля досягнення цілей нації та утвердження її волі.

Націоналізм у державах Європи насамперед виступає з позицій антиглобалізму. Процес глобалізації також виявив безпосередній вплив на всі політичні інститути суспільства, і насамперед на державу. У сучасній світовій політиці держава, з одного боку, здійснює функціонування різних національних і міжнародних організацій за допомогою своєї участі в необхідних угодах і договорах. З іншого боку, воно делегує важливі повноваження наднаціональним органам, втрачаючи елементи свого суверенітету в процесі підписання таких договорів. Як наслідок, звужується «внутрішня» компетенція суверенних держав і розширюється «міжнародна».

Однак другий процес на транснаціональному рівні відбувається поза рамками демократичних процедур, використовуваних на національному рівні.

Коли йдеться про «епоху націоналізму», про період, коли він змінив обличчя світу й людського суспільства, то стає очевидно, що цей період розпочався Французькою революцією. Саме з кінця XVIII - протягом XIX ст. націоналізм стає всесвітньо-історичним явищем.

Загалом пострадянська Євразія швидко увійшла в тривалий період політичної перебудови, включаючи одночасно перебудову політичної влади, переокреслення територіальних кордонів та реструктуралізацію заселень. Ці численні перебудови, разом з масивною економічною перебудовою, вже спричинили значну міграцію, і поза всяким сумнівом, викличуть іще більшу, можливо в розмірах, небачених по завершенні Другої світової війни.

Найвідоміша і найвпливовіша історична типологія націоналізмів запропонована американським ученим Гансом Коном. Варто зазначити, що його типологія поділена не лише в часовому, а й у географічному, просторовому вимірі. Ганс Кон ділить націоналізми на «західний», або раціональний, і «східний», або містичний та культурницький.

Здійснюючи порівняльний аналіз «західного» та «східного» націоналізмів, Г. Кон підкреслює ту обставину, що другий тип виник під безпосереднім або опосередкованим впливом першого. «Східний» націоналізм, з одного боку, запозичує певні доктринальні основи із Заходу, а з іншого – протистоїть «західному» націоналізмові.

2. Надана оцінка історичним витокам націоналістичної ідеології у Західній та Східній Європі. Виявлено, що до початку XXI століття стало очевидно, що націоналізм перетворився в один з істотних факторів розвитку сучасного європейського суспільства. Націоналістичні рухи, насамперед правопопулістські й праворадикальні, набирають силу, а політичні партії, що використовують націоналістичну риторіку, досягають успіху на виборах. Активність системних націоналістів доповнюється зростаючою активністю

позасистемних правих екстремістів: поширюються випадки нападів на іммігрантів, інших дискримінаційних актів з націоналістичною мотивацією.

У той же час звертають на себе увагу особливості ренесансу націоналізму в Європі, оскільки на передній план тут висунулися не рухи, що підтримують консолідацію суспільства й створення єдиного державного організму, а рухи, які мають метою захистити вже існуючі держави-нації від негативних процесів сучасності, і які власне представляють новий націоналізм. Відрізняючись радикальним характером, новий націоналізм зберіг відповідні ціннісні установки. При їхньому різноманітті найбільш типовими є наступні: тяга до самозамикання етнічно й конфесійно однорідних спільнот; активне неприйняття глобалізаційних і інтеграційних процесів; ксенофобія; схильність до крайніх форм боротьби за поставлені цілі.

Представляється, що в основі нового націоналізму лежала насамперед захисна реакція на суспільні трансформації, що відбувалися і негативно позначилися на житті простих людей. Перехід розвинених європейських країн до постіндустріальної стадії розвитку, що почався у 1990-ті роки, приніс досить численній частині населення або безробіття й погіршення матеріального становища, або страх втратити наявне відносне благополуччя. Не випадково соціальною опорою націоналістичних рухів найчастіше виявляються представники робітничого класу, а головними активістами - молоді робітники.

Зрушення від промислового виробництва до виробництва інформації, виведення багатьох підприємств трудомістких галузей за межі Європи привели до деіндустріалізації й зниження питомої ваги зайнятих у промисловості. У 1990-і роки ХХ століття європейські країни знову виявилися в ситуації масового безробіття й нестабільності в сфері праці, але тоді ці явища все-таки вдавалося тримати під контролем.

Якщо раніше держава намагалася згладжувати соціальну несправедливість і проводило активну політику загального підвищення

добробуту, то тепер зростаюча конкуренція на світових ринках і необхідність підтримувати власну національну економіку не дозволяють йому функціонувати належним чином. Державні витрати на соціальні потреби знижуються – у більшості країн проводяться реформи, спрямовані на оптимізацію всієї системи соціального забезпечення. Підйом партій, нетерпимих до чужинців, або проблеми ксенофобії в політиці пояснюються тим, що державні механізми, за допомогою яких кожній групі приділяється особлива й незаперечна ніша в суспільстві, руйнуються або стають політично неприйнятними.

Одним з головних пріоритетів нового націоналізму є захист національної ідентичності від іммігрантів, зміна імміграційної політики влади у своїх країнах. Іншим – євроскептицизм, вимога реформи організаційних засад Європейського Союзу, збереження в повному обсязі державного суверенітету його членів при розширенні прав європейських регіонів.

Якщо відзначені тенденції збережуться, стабільність європейського суспільства залишиться в минулому. Зросте політична й соціальна напруженість, а Європейському Союзу й інтеграції на континенті буде нанесений непоправний збиток. Перспективи єдиної благополучної Європи можуть виявитися під сумнівом.

3. Охарактеризований сучасний стан право-радикальних політичних рухів у країнах ЄС. З'ясовано, що націоналізм у державах сучасної Європи являє собою досить неоднорідне в ідейному аспекті явище, що обумовлює різний ступінь і різний характер його впливу на національну ідентичність. Для націоналістичних сил у країнах Східної Європи характерне використання у своєму політичному дискурсі фактору зовнішньої загрози (як правило, у виді сусідніх держав). Що представляє собою мобілізаційний ресурс національної ідентичності. Що стосується країн Західної Європи, то там центральне місце в політичному дискурсі націоналістичних сил займає проблема неконтрольованої зовнішньої міграції, здатної, на думку націоналістів,

спровокувати кризу національної ідентичності. Крім того, сучасний націоналізм у західноєвропейських державах здатний вплинути на національну ідентичність, оскільки дискурс націоналістичних партій у ряді країн включає варіанти вирішення таких актуальних для національної ідентичності питань, як сепаратизм у регіонах і наростаючий вплив глобалізації.

Слід зазначити, що в цей час, незважаючи на певні електоральні успіхи, націоналістичні сили в Європі не мають досить ресурсів для повноцінної реалізації своїх ідейних установок і відповідно не можуть спричинити масштабний вплив на національну ідентичність ряду країн, однак позитивна динаміка в даному аспекті говорить про те, що в майбутньому характер національної ідентичності в європейських державах під впливом націоналістичних сил може змінитися.

Ріст популярності крайніх правих політичних угруповань (Національний фронт у Франції, Республіканська партія у ФРН, праворадикальні партії у Бельгії, Нідерландах, Австрії), відображає невдоволення тієї частини населення, яка із труднощами вписується в процеси трансформації суспільства, і виступає з позицій націоналізму, критикуючи політичні порядки, що склалися, і засуджуючи інтеграцію й ліберальну імміграційну політику, культурну уніфікацію й гомогенізацію. При цьому підкреслюється необхідність зберегти національну культуру й традиції.

На початку 1990-х років, коли після підписання Маастрихтського договору почалася історія Європейського Союзу, для кожних дев'яти громадян країн-членів ЄС із десяти національна ідентичність була набагато важливіша за європейську ідентичність. Але й в XXI столітті, незважаючи на інтенсивність процесів формування європейської ідентичності, для більшості громадян національна ідентичність як і раніше набагато важливіша. Про це свідчить падаючий рівень масової підтримки ЄС, що був зафіксований опитуваннями суспільної думки, а також наростаюча критика Єврокомісії як

бюрократичної структури, невідповідної рядовим європейцям. Це чітко виявилось й під час дискусій про Конституцію ЄС в 2004-2005 роках, коли значна частина виборців виразила невдоволення станом справ у Союзі й свої побоювання у зв'язку з передбачуваним обмеженням національного суверенітету.

Не дивно, що особливістю крайньо правих, націоналістичних партій сьогодні також є негативне ставлення до європейської інтеграції (і до розширення ЄС, і до проектів централізації управлінських структур). Помітний підйом впливу цих партій припав на 2005-2006 роки, тобто на час після вступу в ЄС десятиох нових членів (2004) і проведення референдумів про долю Конституції ЄС. Багато громадян тоді виявили занепокоєння за своє матеріальне благополуччя й всерйоз побоювалися втрати робочих місць у результаті приїзду дешевої робочої сили із країн Східної Європи, що відобразилося на результатах виборів.

Після 2006 р. вплив націоналістів дещо знизився, оскільки не виправдалися найбільш гірші очікування населення. Слід врахувати й ту обставину, що основні політичні сили, реагуючи на зміни в настроях електорату, почали займати більш жорстку позицію відносно іммігрантів і виражати більший скептицизм із приводу європейської інтеграції.

Сьогодні вже нікого не здивуєш словом «євроскептицизм» – воно органічно увійшло у засоби масової інформації й наукову літературу. Євроскептиків стає усе більше, і усе більш помітне місце серед них займають прихильники націоналістичних ідей. Вони виступають проти розширення зони обігу єдиної валюти, європейської конституції, наддержавних утворень, федералізації ЄС. Їх також відрізняють підтримка суверенітету національних держав і побоювання, що подальша інтеграція нанесе їм непоправний збиток, приведе до втрати прав самим визначати свою долю.

Безсумнівно, що євроскептицизм за сучасних складних соціальних, етнічних, фінансово-економічних та епідеміологічних умов буде

супроводжуватися подальшою популяризацією правих і ультраправих ідей у програмах націоналістичних партій країн ЄС або країн, які є кандидатами на членство в Євросоюзі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух : історія та ідеї. Львів : Піраміда, 2015. 248 с.
2. Бедратенко О. Відхід від лібералізму в Східній Європі не йде на користь Україні. *Агора*. 2017. URL: https://political-studies.com/wp-content/uploads/2017/11/Agora_19_20.pdf (дата звернення: 28.05.2020).
3. Беккер І. Вибори під знаком популізму. *Віче*: журнал ВР України. 2015. №17. URL: <http://www.viche.info/journal/4898> (дата звернення: 28.05.2020).
4. Большаков А. Г. Гражданский национализм и современная эпоха трансформации государства. *Ученые записки Казанского государственного университета*. Гуманитарные науки. 2009. Том 151. Кн. 1. С. 107–108.
5. Большая Европа. Идеи, реальность, перспективы / Под общ. ред. А. А. Громько и В. П. Фёдорова. Москва : Весь Мир; Ин-т Европы РАН. 2014. 612 с.
6. Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма. *Нации и национализм*. Москва, 2002. С. 201–236.
7. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 273 с.
8. Васильева Н. Ю. Национальный фронт вчера и сегодня. *Французский ежегодник*: официальный сайт журнала. 2003. URL: <http://annuaire-fr.narod.ru/stat-ji/VasilievaN-2003.html> (дата звернення: 28.05.2020).
9. Георгиев К. Българските турци са под тотален контрол. *Демокрация*. 2006. №11. С. 5.
10. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ - початок ХХ ст.): Монографія. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.
11. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу А. Жуковський (сост.). Київ : НАН України, Інститут української археографії, 1994. 286 с.

12. Громыко А. А. «Новый популизм» и становление постбиполярного мирового порядка. *Современная Европа*. 2016. № 6. С. 5–10.
13. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
14. Дебор Г. Общество спектакля (пер. с фр. С. Офертаса, М. Якубович). Москва : Логос. 1999. 224 с.
15. Денисюк С. Г., Бобрук А. М. Популізм як прояв мімікрії в контексті сучасної політичної прaxeології. *Науковий огляд: міжнародний науковий журнал*. Київ: ТК Меганом, 2014. Вип.2 (№1). С.192–198.
16. Живитиашвили А. Ш. Новые социальные группы на Западе: общее и особенное. *Власть*. 2016. № 1. С. 118–124.
17. Инджов И. «Атака» разчиства пътя за Бойко Борисов. *Лидер*. 2006. № 9. С.26–27.
18. Инджов И. Интервью на Живко Георгиев: През 2005 г. българите показана жълт картон на партиите. *Лидер*. 2005. № 36. С. 27.
19. Кавка В. В. Популізм як ефективна політична технологія сучасних виборчих процесів в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 102. С. 406–409.
20. Карта рейтингу демократій у світі. *The Economist*. URL: https://24tv.ua/ru/indeks_demokratii_po_versii_the_economist_kakoe_mesto_v_rejtinge_zanjala_ukraina_n1267775 (дата звернення: 28.05.2020).
21. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
22. Кіянка І. Популізм в країнах західної Європи: кінець ХХ - початок ХХІ ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Вип.27. С.22–27.
23. Конституційні зміни в Угорщині 2012 року: основні новації та їх вплив на суспільно-політичний розвиток держави. *Віче*. 2010. № 4. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/3526> (дата звернення: 28.05.2020).

24. Кровь на Днестре. Румыния может начать войну с Украиной. *Русичи: социально-правовой портал*. 06.02.2014. URL: http://www.rusichi-center.ru/e/31765_12-krov-na-dnestre-rumyniya-mozhet-nachat-voynu (дата звернення: 28.05.2020).
25. Курнос Д.Д. Британская национальная партия: эволюция и перспективы. *ПОЛИТЭКС: официальный сайт журнала*. 2008. URL: <http://www.politex.info/content/view/403/30> (дата звернення: 28.05.2020).
26. Лапшин А. О. О новом популизме и глобализации (несколько замечаний). *Власть*. 2017. № 4. С. 16–19.
27. Мацієвський Ю. Три обличчя популізму: Україна, Польща, Румунія. *Агора*. 2017. URL: https://political-studies.com/wp-content/uploads/2017/11/Agora_19_20.pdf (дата звернення: 28.05.2020).
28. Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.И. Игрицкий. Москва : Наука, 2007. 176 с.
29. Праві партії стають все популярнішими. *УА.Прес: Новини*. URL: <http://uapress.info/uk/news/show/9736> (дата звернення: 28.05.2020).
30. Предвыборная программа партии «Испанская фаланга и ХОНС». Официальный сайт партии «Испанская фаланга и ХОНС». 2011. URL: http://www.patriasindicalista.es/ateneoazul/ps_textos/133_propuestas_FE_JONS_2011.pdf (дата звернення: 28.05.2020).
31. Радь Т. Популізм як продукт політичної комунікації. *Вісник Львівського університету*. Серія філософські науки. 2012. Вип.15. С.287–296.
32. Результаты выборов в Палату общин 2010. *The United Kingdom Electoral commission*. 2010. URL: <http://www.electoralcommission.org.uk/find-information-by-subject/elections-and-referendums/past-elections-and-referendums/uk-general-elections/2010-uk-general-election-results> (дата звернення: 28.05.2020).
33. Ремовська О. Популізм процвітає, бо частина суспільства прагне швидких і простих рішень. *Радіо Свобода*. 17 жовтня 2015. URL: content/artiele/27224118.html (дата звернення: 28.05.2020).

34. Сенченко М. І. Ера націоналізму. Дійові особи: Націоналісти. Бюрократи. Олігархи. Київ : Ліра-К, 2018. 123 с.
35. Сич О. М. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика : монографія / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019. 543 с.
36. Тужанський Д. Популістський «рух вправо» та криза ліберальної демократії в Угорщині. *Агора*. 2017. URL: https://political-studies.com/wp-content/uploads/2017/11/Agora_19_20.pdf (дата звернення: 28.05.2020).
37. Тэвдой-Бурмули А.И. Правый радикализм в Европе // Современная Европа. 2005. № 4.
38. Узнародов И. М. Евроскептицизм после кризиса. *Современная Европа*. 2015. № 1. С. 26–36.
39. Узнародов И. М. Проблема иммигрантов в странах Запада на современном этапе. *Terra economicus*. 2014. Т. 12. № 1. С. 116–118.
40. Хомей О. Чи потрібно просувати демократію в сучасному світі? Міжнародна допомога і пріоритети зовнішньої політики США. *Агора*. 2017. URL: https://political-studies.com/wp-content/uploads/2017/11/Agora_19_20.pdf (дата звернення: 28.05.2020).
41. Шебеліст С. Вітчизняний політикум охоплює лихоманка соціального популізму. *Ужгород.net.ua*. 05.07.15. URL: <http://uzhgorod.net.ua/news/80237?o=1> (дата звернення: 28.05.2020).
42. Шестоперова В. Правий вектор. Євроадикали. *Європейська правда*. URL: http://www.eurointegration.com.ua/artic1es/2014/07/1/7023803/view_prin (дата звернення: 28.05.2020).
43. Ярош О. Політичний популізм: теорія і практика передвиборного «флірту». URL: <http://www.ya.org.ua/old/broehure /2002/005/ 003.htm> (дата звернення: 28.05.2020).
44. Argyle, W. J. European nationalism and African tribalism', in P. H. Gulliver (ed.), *Tradition and Transition in East Africa*. London: Pall Mall Press. 1969.

45. David Beetham. «The Future of the Nation-State», in Gregor McLennan et al., eds., *The Idea of the Modern State*. Milton Keynes, UK and Philadelphia: Open University Press, 1984.
46. Election program of the Slovak national party // Slovak national party: official web-site. 2006. URL: http://www.sns.sk/engine/assets/uploads/2010/03/sns_program_english.pdf (дата звернення: 28.05.2020).
47. Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. 1985
48. Peter Brock. Polish Nationalism, in Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer, eds., *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle: University of Washington Press, 1994.
49. Robert Kann. *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy*, vol. I. New York: Columbia University Press, 1950.
50. Stokes Donald E. Spatial Models of Party Competition. *American Political Science Review*. 1963. №57 (2). P.368–377.

ДОДАТКИ

Додаток А

Марші націоналістів

Польща

Угорщина

Анотація

У роботі здійснений аналіз ролі, яку націоналізм відіграє в ідеологіях політичних партій країн ЄС. Проаналізоване значення ідеології націоналізму для політичної та безпекової архітектури сучасної Європи. Вивчене зародження націоналістичної ідеології у Старому Світі (XIX ст.). Оцінене значення націоналістичних ідеологій для формування правих диктатур в Європі (перша половина XX ст.). З'ясоване місце націоналізму в політичному житті Західної Європи. Досліджені ідеї націоналізму у програмах політичних партій країн Центральної та Східної Європи. Виявлене значення націоналізму для політико-ідеологічного ландшафту сучасної України.

До початку XXI століття стало очевидно, що націоналізм перетворився в один з істотних факторів розвитку сучасного європейського суспільства. Націоналістичні рухи, насамперед правопопулістські й праворадикальні, набирають силу, а політичні партії, що використовують націоналістичну риторику, досягають успіху на виборах. Активність системних націоналістів доповнюється зростаючою активністю позасистемних правих екстремістів: поширюються випадки нападів на іммігрантів, інших дискримінаційних актів з націоналістичною мотивацією.

Одним із головних пріоритетів нового націоналізму є захист національної ідентичності від іммігрантів, зміна імміграційної політики влади у своїх країнах. До цього додається євроскептицизм, вимога реформи організаційних засад Європейського Союзу, збереження в повному обсязі державного суверенітету його членів при розширенні прав європейських регіонів.

Ріст популярності крайніх правих політичних угруповань відображає невдоволення тієї частини населення, яка із труднощами вписується в процеси трансформації суспільства, і виступає з позицій націоналізму, критикуючи політичні порядки, що склалися, і засуджуючи інтеграцію й ліберальну імміграційну політику, культурну уніфікацію й гомогенізацію. При цьому підкреслюється необхідність зберегти національну культуру й традиції.

Ключові слова: націоналізм, нація, політична партія, ідеологія, Євросоюз, євроскептицизм, політика, диктатура, безпека, держава

Abstract

In work the analysis of the role that nationalism plays in the ideologies of political parties in the EU. Analyzed the value of the ideology of nationalism for political and military-political architecture of modern Europe. Studied the emergence of nationalist ideology in the Old World (XIX century). Estimated value of nationalist ideologies for the formation of right-wing dictatorships in Europe (first half of the twentieth century). Clarified the place of nationalism in the political life

of Western Europe. Investigated the idea of nationalism in the programs of political parties of the countries of Central and Eastern Europe. The study shows the significance of nationalism for political and ideological landscape of contemporary Ukraine.

By the early XXI century it became obvious that nationalism has become one of the significant factors in the development of modern European society. The nationalist movement, especially the right-populist and radical right are gaining strength, and political parties that use nationalist rhetoric, achieve electoral success. The activity of systemic nationalists is complemented by the increasing activity of extra-systemic right-wing extremists: spread of attacks on immigrants, other discriminatory acts with nationalist motivation.

One of the main priorities of the new nationalism is to protect national identity from the immigrants, changing immigration policy of the authorities in their countries. To this is added the testimony to demand reforms of the organizational principles of the European Union, save in full state sovereignty of its members with the empowerment of European regions.

The growing popularity of extreme right-wing political groups displays the discontent of the population, which difficulty fits into the processes of transformation of society, and acts from the standpoint of nationalism, criticizing the current political order, and condemning integration and liberal immigration policies, cultural unification and homogenization. The paper emphasizes the need to preserve the national culture and traditions.

Key words: nationalism, nation, political party, ideology, EU, uroseptics, politics, dictatorship, safety, state